

The multilayered social security model in Islam, with an emphasis on the broad concept of providing security in meeting livelihood needs

Mohammadjavad Sharifzadeh

Associate Professor and Faculty Member, Imam Sadiq University, Tehran, Iran. Email: sharifzadeh@isu.ac.ir

Hossein Eyvazloo

Associate Professor and Faculty Member, Imam Sadiq University, Tehran, Iran. Email: ayvazlou@isu.ac.ir

Seyyed Reza Hosseini

Associate Professor and Faculty Member, Research Institute of Hawzah and University, Qom, Iran.
Email: srhoseini@rihu.ac.ir

Javad Kojoori Haraj* (Corresponding Author)

PhD Student in Economics, Imam Sadiq University, Tehran, Iran.

Email: kojoori@isu.ac.ir

Use your device to scan
and read the article online

Citation Sharifzadeh, M. , Eyvazloo, H. , Kojoori Haraj, J. .(2026). The multilayered social security model in Islam, with an emphasis on the broad concept of providing security in meeting livelihood needs. [EGHTESAD-E ISLAMI \(A Quarterly Journal on Islamic Economics\)](#). 26 (101): 35-75

Received: 13 October 2025 , Accepted: 13 February 2026

Abstract

Introduction: This article presents a comprehensive conception of social security in Islam, rooted in concepts such as rizq, takaful, zdaman, zakat, and specified rights. It critiques the narrow view that limits Islamic social security to charitable relief and instead defines it as “securing access to an adequate standard of livelihood” for all members of society, before and after adverse events. Given contemporary challenges such as inflation, livelihood pressures, and pension instability—particularly in contexts like Iran—the study emphasizes the need for theoretical reconstruction and institutional redesign grounded in Islamic economic principles. Research Method: Using an analytical-descriptive approach, the study draws on juristic and economic foundations, especially the thought of Shaykh Muhammad Baqir al-Sadr. Core principles—social justice, social balance, social guarantee (zdaman), and entitlement based on work and need—are translated into operational strategies. Through a founding (ta’sisi) and institutional-design perspective, a multi-layered model is developed within the broader Islamic socio-economic system.

Findings: Social security is organized around three strategies: Preparation (Tamhid), Foresight (Tadbir), and Guaranteeing (Tadmin). Preparation emphasizes preventive empowerment and equitable opportunities; Foresight concerns life-time planning through legitimate insurance and pension schemes; Guaranteeing provides support for those unable to secure adequate livelihoods. These strategies form a five-layer model: (1) General Preparation, (2) Targeted Enabling, (3) Sustainable Guarantee for the incapable, (4) Basic Foresight arrangements, and (5) Supplementary Foresight arrangements.

Conclusion: Social security in Islam is an overarching objective of economic design, integrating prevention and remedy, and balancing individual and collective responsibility to achieve livelihood justice and human dignity.

Keywords

Social security, Social justice, Social takaful, Poverty, Islamic economics.

Extended Abstract

1. Introduction

Although the term “social security” has emerged as a technical expression in contemporary economic and social-policy literature, its conceptual and functional roots run deep and wide in Islamic teachings. While the exact phrase “social security” does not appear as a conventional technical term in Islamic sources, concerns such as poverty, inequalities in livelihood, support for the needy, adequacy of subsistence, and the economic security of members of society have long been addressed through concepts like rizq (provision), takaful (mutual solidarity), social guarantee (zđaman), zakat, and haqq-e ma‘lum (specified rights). Nevertheless, a substantial portion of prior research has tended to confine social security in Islam mainly to retrospective support and relief for the poor, paying less attention to its preventive, structural, and planning (prudential) dimensions. This paper, critiquing that limited approach, seeks to offer a broader definition of social security in Islam - one that does not treat it merely as a welfare institution directed at the needy, but rather as a set of mechanisms for “securing access to an adequate standard of livelihood” for all members of society, both before and after adverse events occur. From this perspective, social security in Islam is closely linked to the entire economic and social system, and its institutional design cannot be properly understood without grasping the underlying principles, norms, and objectives of the Islamic economic school. Given current economic conditions - especially in societies like Iran that face chronic inflation, pressure on livelihoods, and instability in pension funds - a theoretical rethinking of an Islamic model of social security becomes especially important. Motivated by this concern, the paper aims to articulate the juristic and economic foundations of social security and to propose a multi-layered institutional model that addresses the livelihood needs of diverse social groups while remaining consistent with principles of justice, human dignity, and financial sustainability.

2. Research Method

This study employs an analytical-descriptive method and, taking into account the principles, foundations, and rules related to social security in Islam as developed by Islamic thinkers - notably Shaykh Muhammad Baqir al-Sadr - proposes an appropriate model. The research proceeds from theoretical foundations, identifying principles such as social justice, social balance, so-

The multilayered social security model in Islam, with an emphasis on the broad concept of

cial guarantee (damān), and the rule that rights are based on work and need. These principles are then translated into operational strategies in the field of social security, and the corresponding implementation instruments are introduced. In the final step, using a founding (ta'sisi) approach and institutional design, the paper presents a multi-layered model of Islamic social security that can also be compared with conventional global models. An important methodological feature of this research is its treatment of social security not as an isolated institution but as an integral part of a broader socio-economic system; consequently, the model's design is pursued from the level of foundational premises up to institutional structure.

2. Findings

The study finds that by adopting a general definition of social security based on "securing access to an adequate standard of livelihood," the major strategic orientations of the Islamic economy can be organized under three principal axes: Preparation (Tamhīd), Foresight (Tadbir), and Guaranteeing (Tadmin). The Preparation strategy concerns preemptive and structural measures to prevent the formation of poverty. It emphasizes providing equitable conditions for employment, balanced distribution of economic opportunities, empowering individuals, and lowering barriers to entry into productive activities. In particular, enabling - as a duty of the Islamic state rather than merely a development policy - occupies a foundational place in the social-security model. The Foresight strategy addresses foresight and lifetime planning for individuals' livelihoods and interprets pension systems within that logic. In this framework, retirement is not confined to a chronological age; rather, a substantial decline in an individual's capacity to earn is the principal criterion. Legitimate insurance and pension schemes are institutional instruments for realizing this strategy. The Guaranteeing strategy constitutes the final layer of social protection and targets those who, despite effort or due to incapacity, cannot secure an adequate livelihood. This strategy rests on the principle of social guarantee (damān) and distributes responsibility for meeting essential and supplementary needs hierarchically among family, community, and state. Based on these three strategies, the proposed five-layer Islamic social-security model includes the following layers:

1. General Preparation (Tamhīd Amm): macro-level, preventive enabling and foundation building;
2. Targeted Enabling (Tamhīd Khaṣṣ): focused empowerment of rehabilitable poor persons;

3. Guarantee of livelihood and sustainable kafala (kafalat/durable sponsorship): support for the absolutely incapable;
4. Basic Foresight arrangements: social insurance and basic pension schemes;
5. Supplementary Foresight arrangements (Tadbir Takmili): voluntary savings and supplementary coverage for welfare enhancement.

4. Conclusion

The article demonstrates that social security in Islam cannot be reduced to a collection of welfare measures; rather, it must be conceived as an overarching objective in the design of the entire economic system. The five-layer model presented - combining prevention and remedial measures, the active roles of both state and society, and a blend of individual and collective responsibility - offers a coherent framework for achieving livelihood justice and economic security. This model has the potential to serve as the basis for redesigning social-security and pension systems in Iran in a way that, while enhancing financial sustainability, avoids chronic dependency, fragmentation of supports, and affronts to human dignity. Ultimately, the system's goal is not merely to curb poverty but to elevate all members of society to a dignified, balanced, and self-sufficient standard of livelihood within the framework of an Islamic economic order.

Funding

This article is extracted from the corresponding author's PhD dissertation entitled "Designing the optimal structure of financing and pension allocation in the retirement system of Iran based on the ideal model of social security in Islam," conducted at Imam Sadiq University (peace be upon him).

Authors' Contributions

All authors contributed to the design, implementation, and writing of the manuscript and approved the final version of the article.

Conflict of Interest

The authors declare that there is no conflict of interest regarding the authorship or publication of this article.

الگوی چندلایه تأمین اجتماعی در اسلام با تأکید بر مفهوم عام

امنیت بخشی در تأمین نیازهای معیشتی

محمدجواد شریف‌زاده^{ID}

Email: sharifzadeh@isu.ac.ir

دانشیار و عضو هیئت علمی دانشگاه امام صادق (ع)، تهران، ایران.

حسین عیوضلو^{ID}

Email: ayvazlou@isu.ac.ir

دانشیار و عضو هیئت علمی دانشگاه امام صادق (ع)، تهران، ایران.

سیدرضا حسینی^{ID}

Email: srhoseini@rihu.ac.ir

دانشیار و عضو هیئت علمی پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، قم، ایران.

جواد کجوری هرج* (نویسنده مسئول)^{ID}

Email: kojoori@isu.ac.ir

دانشجوی دکتری علوم اقتصادی، دانشگاه امام صادق (ع)، تهران، ایران.

استاد شریف‌زاده، محمدجواد؛ عیوضلو، حسین؛ حسینی؛ سیدرضا؛ کجوری هرج، جواد (۱۴۰۵). الگوی چندلایه تأمین اجتماعی در اسلام با تأکید بر مفهوم عام امنیت بخشی در تأمین نیازهای معیشتی. فصلنامه اقتصاد اسلامی. ۲۶ (۱۰۱): ۷۵-۳۵

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۷/۲۱، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۱/۲۴

چکیده

مقدمه: اگرچه «تأمین اجتماعی» به عنوان اصطلاحی نو در ادبیات معاصر مطرح است، ریشه‌های آن در آموزه‌های اسلامی پیشینه‌ای عمیق دارد. مفاهیمی چون رزق، تکافل، ضمان اجتماعی، زکات و حق معلوم نشان می‌دهد دغدغه کفایت معیشت و امنیت اقتصادی همواره در اسلام مورد توجه بوده است. با این حال بسیاری از پژوهش‌ها این مفهوم را به حمایت‌های پسینی از فقرا تقلیل داده و به ابعاد پیش گیرانه و ساختاری آن کم‌توجهی کرده‌اند. مقاله حاضر با نقد این نگاه، تأمین اجتماعی را «امنیت بخشی به حد کفایت معیشت» برای همه افراد جامعه تعریف کرده، آن را بخشی از طراحی کلان نظام اقتصادی اسلام دانسته و بر همین اساس بازاندیشی در این الگو را محور مقاله قرار داده است.

روش پژوهش: پژوهش با روش تحلیلی-توصیفی و با تکیه بر آموزه‌های اسلام، اصولی چون عدالت اجتماعی، توازن اجتماعی، ضمان اجتماعی و ابتئای حق بر کار و نیاز را مبنای کار قرار داده، به راهبردهای اجرایی ترجمه می‌کند؛ سپس با رویکرد تأسیسی، الگوی نهادی چندلایه تأمین اجتماعی در بستر نظام اقتصادی-اجتماعی اسلام طراحی می‌شود.

یافته‌ها: سه راهبرد تمهید (پیش‌گیری و توانمندسازی)، تدبیر (برنامه‌ریزی معیشتی در چرخه عمر) و تضمین (حمایت از ناتوانان) مبنای الگوی پنج‌لایه پیشنهادی‌اند: تمهید عام، تمهید خاص، تضمین معیشت، تدبیر پایه (بیمه و بازنشستگی) و تدبیر تکمیلی. نتیجه‌گیری: تأمین اجتماعی در اسلام هدفی کلان در طراحی نظام اقتصادی است. الگوی پنج‌لایه با تلفیق پیش‌گیری و حمایت و ترکیب مسئولیت فردی و جمعی، چارچوبی منسجم برای تحقق عدالت معیشتی، کرامت انسانی و پایداری مالی فراهم می‌آورد.

واژگان کلیدی

تأمین اجتماعی، عدالت اجتماعی، تکافل اجتماعی، فقر، اقتصاد اسلامی.

مقاله

مفهوم «تأمین اجتماعی» اگرچه اصطلاحی جدید در ادبیات معاصر است، دغدغه‌های مرتبط با آن - نظیر فقر، حمایت از نیازمندان و تضمین حداقلی از معیشت - ریشه‌ای عمیق در آموزه‌های اسلامی دارد. در متون دینی از عنوان مشخصی با این نام یاد نشده، اما مباحث مرتبط با چپستی فقر، کیستی فقیر و منابع مشروع رفع فقر مورد توجه فقهای اسلامی بوده است. در نظام‌های متعارف، تأمین اجتماعی بر دو سازوکار «بیمه اجتماعی» و «مساعادت اجتماعی» مبتنی است که یکی با مشارکت افراد، تداوم درآمد را در دوران بازنشستگی پی می‌گیرد و دیگری به کمک‌رسانی به فقرا از طریق آزمون و سنج می‌پردازد. سؤال آن است که این سازوکارها چه نسبتی با الگوی اسلامی دارند؟ آیا مقوله بازنشستگی در اسلام صرفاً به معنای حمایت از افراد فقیر ناتوان از کار است یا می‌تواند مفهومی فراتر از آن را شامل شود؟ این پژوهش با بازتعریف مفهوم «امنیت‌بخشی» به عنوان اطمینان‌بخشی دسترسی افراد به سطحی شایسته از معیشت، در پی آن است که چارچوبی مفهومی برای تأمین اجتماعی اسلامی ارائه دهد که بتواند جایگاه نظام بازنشستگی را نیز در منظومه‌ای هماهنگ با مبانی فقهی و اهداف اجتماعی اسلام تبیین کند.

با توجه به شرایط اقتصادی کنونی کشور - از جمله فشار ناشی از تحریم‌های ظالمانه و پیامدهای تورمی بلندمدت - اهمیت وجود یک نظام تأمین اجتماعی کارآمد و در عین حال پایدار بیش از پیش آشکار شده است. در چنین شرایطی لازم است سازوکارهای بیمه‌ای و حمایتی به صورت یک‌پارچه در دل سیاست‌های اقتصادی قرار گیرند تا هم تداوم پوشش‌های بیمه‌ای تضمین شود و هم از تکه‌تکه‌شدن حمایت‌ها و هدررفت منابع جلوگیری به عمل آید. تجربه نشان داده است مکانیسم‌های متداول بیمه‌های اجتماعی به‌تنهایی قادر به پاسخ‌گویی به همه نیازهای تأمین اجتماعی نیستند؛ از این رو بازنگری ساختاری در سازوکار صندوق‌های بازنشستگی،

الگوی چندلایه تأمین اجتماعی در اسلام با تأکید بر مفهوم عام امنیت‌بخشی در تأمین نیازهای معیشتی

همزمان با تقویت ظرفیت‌های حمایتی غیربیمه‌ای و کاهش بار مالی مستقیم بر صندوق‌ها، برای دستیابی به پایداری مالی و حفظ کرامت ذی‌نفعان ضروری است. به موازات اصلاحات نهادی و مالی، تقویت نظام‌های داده‌ای و ایجاد پایگاه‌های اطلاعاتی شفاف و به‌روز برای شناسایی دقیق نیازمندان و ارائه حمایت‌های هدف‌مند، از پیش شرط‌های عملیاتی‌سازی هر سیاستی در این حوزه است. در چنین فضایی بازاندیشی نظری در چارچوب آموزه‌های تأمین اجتماعی در اسلام می‌تواند چارچوب هنجاری و راهبردی لازم برای طراحی سیاست‌هایی عدالت‌محور، کرامت‌پذیر و منطبق با ظرفیت‌های نهادی و مالی کشور فراهم کند.

به منظور ارائه الگوی کلان تأمین اجتماعی در اسلام تلاش خواهد شد با روش تحلیلی-توصیفی ضمن استخراج مبانی، اصول و قواعد کلان تأمین اجتماعی از آیات و روایات و نظرات فقهی-مکتبی (فقه النظریات) اندیشمندان اسلامی، راهبردهای الگوی اسلامی تأمین اجتماعی معرفی شوند. متناسب با این راهبردها، ابزارهای مورد نیاز معرفی و در ادامه تلاش خواهد شد الگوی نظام چندلایه تأمین اجتماعی به نحوی ارائه شود که امکان مقایسه با الگوهای رایج تأمین اجتماعی نیز فراهم گردد. این سیر از اصول و مبانی تا قواعد، راهبردها و ابزارها و نهایتاً الگوی چندلایه با اتکا به قواعد و مبانی کشف‌شده در آثار اندیشمندان اسلامی - از جمله شهید صدر^(ع) - انجام می‌شود و در این مرحله، پژوهش حاضر در پی تأسیس و طراحی الگوی نهادی نظام تأمین اجتماعی بر پایه آن اصول، قواعد و ابزارهاست.

۱. مبانی نظری

تأمین اجتماعی در سیر تاریخی خود به لحاظ گستره، ابعاد کمی و کیفی و الگوها دچار تغییر و تحول شده است. حمایت‌هایی که مدت‌ها به صورت خویشاوندی، منطقه‌ای و موردی از نیازمندان صورت می‌پذیرفت، به تدریج و

با صنعتی شدن و شهری شدن جوامع به نظام‌های متمرکز و عریض و طویلی تبدیل شد که صرفاً مخاطب آن نیازمندان جامعه نبودند.

تأمین اجتماعی واژه‌ای است که در آموزه‌های اسلامی هم دیده می‌شود؛ اما آنچه در آموزه‌های اسلامی بر آن تأکید می‌شود، با آنچه در نظام‌های امروزی ذیل ادبیات اقتصادی و توسعه متعارف به کار می‌رود، دارای وجوه مشترک و در عین حال افتراقات اساسی است. فرهنگ لغات علم اقتصاد پالگریو (The New Palgrave Dictionary of Economics) (۲۰۰۸) در تعریف تأمین اجتماعی (Social Security) این مفهوم را ناظر به اقتصاد آمریکا، یک برنامه دولتی معرفی می‌کند «که کارگران مشمول و افراد تحت تکفلشان را از مزایای بازنشستگی، ازکارافتادگی و بازماندگان برخوردار می‌کند».

مطابق با مقاله‌نامه‌های سازمان بین‌المللی کار (International Labour Organization (ILO)) «تأمین اجتماعی حمایتی است که جامعه به افراد و خانواده‌ها ارائه می‌کند تا از دسترسی به مراقبت‌های بهداشتی و تضمین امنیت درآمد به‌ویژه در موارد پیری، بیکاری، بیماری، ناتوانی، آسیب ناشی از کار، زایمان یا ازدست‌دادن نان‌آور، اطمینان حاصل کند».^۱

اتحادیه بین‌المللی تأمین اجتماعی ((International Social Security Association (ISSA) در تعریف تأمین اجتماعی، بر «امنیت بخشی درآمدی» در مخاطرات مختلف زندگی تأکید می‌کند:^۲

تأمین اجتماعی ممکن است به عنوان هر برنامه حمایت اجتماعی که توسط قانون یا هر ترتیب اجباری دیگری ایجاد شده است، تعریف شود که در هنگام مواجهه با شرایط احتمالی سال‌مندی، بازماندگی، ناتوانی، ازکارافتادگی، بیکاری یا تربیت فرزندان، درجه‌ای از امنیت درآمد را برای افراد فراهم می‌کند. همچنین ممکن است دسترسی به مراقبت‌های پزشکی درمانی یا پیش‌گیرانه

1. International labor Organization, Facts on Social Security, Available at: <https://b2n.ir/n76107>.

۲. قابل دسترسی در: issa.int/about/socialsecurity.

الگوی چندلایه تأمین اجتماعی در اسلام با تأکید بر مفهوم عام امنیت بخشی در تأمین نیازهای معیشتی

را ارائه دهد. همان طور که توسط انجمن بین‌المللی تأمین اجتماعی تعریف شده است، تأمین اجتماعی می‌تواند شامل برنامه‌های بیمه اجتماعی، برنامه‌های کمک‌های اجتماعی، برنامه‌های جهانی، طرح‌های منافع متقابل، صندوق‌های تأمین اجتماعی و سایر ترتیبات از جمله رویکردهای بازارمحور باشد که مطابق با قوانین یا رویه ملی، بخشی از سیستم تأمین اجتماعی یک کشور است.

اصل ۲۹ قانون اساسی ایران نیز در خصوص حق برخورداری از تأمین اجتماعی بیان می‌دارد:

برخورداری از تأمین اجتماعی از نظر بازنشستگی، بیکاری، پیری، ازکارافتادگی، بی‌سرپرستی، در راه ماندگی، حوادث و سوانح، نیاز به خدمات بهداشتی و درمانی و مراقبت‌های پزشکی به صورت بیمه و غیره، حقی است همگانی. دولت موظف است طبق قوانین از محل درآمدهای عمومی و درآمدهای حاصل از مشارکت مردم، خدمات و حمایت‌های مالی فوق‌را برای یک‌یک افراد کشور تأمین کند.

در برخی تعاریف از تأمین اجتماعی، بر مفهوم خاص آن ناظر به بخش بیمه‌های اجتماعی و مخاطرات اشتغال و بازنشستگی اشاره می‌شود؛ برای مثال ونگ و همکاران (Wang et al. 2014, pp.3-4) در تعریف بازنشستگی و نسبت آن با تأمین اجتماعی می‌گویند:

بازنشستگی دوره‌ای از زندگی فرد است که طی آن دیگر کار نمی‌کند. سیستم‌های بازنشستگی در دسته بزرگ‌تری قرار می‌گیرند که تأمین اجتماعی نامیده می‌شود. تأمین اجتماعی یک برنامه جامعی از مزایای رفاه اجتماعی است که با استفاده از مالیات تأمین اجتماعی، درآمد بازنشستگی، درآمد ازکارافتادگی و سایر پرداخت‌ها را برای کارگران و افراد تحت تکفل آنها فراهم می‌کند. طرح بازنشستگی برنامه‌ای است برای کنارگذاشتن پولی که پس از بازنشستگی خرج می‌شود. این طرح به مثابه یک قرارداد مالی بلندمدت یا تعهدی برای تضمین درآمد کارگران در دوران پیری قلمداد می‌شود. این

برنامه‌ها ممکن است توسط کارفرمایان، شرکت‌های بیمه، دولت‌ها یا سایر نهادها مانند انجمن‌های کارفرمایی یا اتحادیه‌های کارگری تنظیم شود. تغییر و تحولات مفهوم و گستره مباحث تأمین اجتماعی در طول زمان ممکن است ارائه تعریفی واحد را دچار مشکل کند؛ اما شاید بتوان وجه مشترک اقسام مختلف نظام‌های تأمین اجتماعی متعارف را در «کیفیت برخورداری از امنیت در رفع نیازهای معیشتی در شرایط خاصی از زندگی به‌ویژه در مخاطرات اقتصادی، سیاسی، فرهنگی و اجتماعی» خلاصه کرد.

۲. پیشینه پژوهش

ترسیم جایگاه تأمین اجتماعی به عنوان جزئی از کل اقتصاد اسلامی وابسته به مشخص شدن منظور از تأمین اجتماعی است. تأمین اجتماعی به عنوان سازوکاری برای پوشش نیازمندان و فقرا در ادبیات و آموزه‌های اسلامی با مفاهیم مختلفی گره خورده است؛ از جمله: ضمان جریره، ضمان اعاله، دیه عاقله، تکافل، زکات، حق معلوم، فقر و... این مفاهیم عمدتاً نوعی رویکرد پسینی و درمانی نسبت به رفع فقر و محرومیت دارند؛ درحالی‌که بسیاری از آموزه‌های اسلامی بر پیش‌گیری و رفع زمینه‌های فقر و نیازمندی تأکید دارند. در تعریف تأمین اجتماعی از منظر اسلام، اندیشمندان عموماً نگاه معیشتی به حوزه تأمین اجتماعی داشته و آن را ناظر به نیازهای معیشتی مطرح کرده‌اند و برخی هم قلمرو آن را فراتر از نیازهای معیشتی ذکر کرده‌اند. آنچه در این پژوهش بیشتر مد نظر است، همان دایره نیازهای معیشتی و اقتصادی است. بر این اساس برخی تعاریف مربوط به تأمین اجتماعی در اسلام که ذیل عناوین مختلفی از جمله «تأمین اجتماعی»، «ضمان» و «تکافل» مطرح شده است، عبارت‌اند از:

- صدر (صدر، ۱۳۹۳، ج ۲) مفهوم تأمین اجتماعی را فراتر از حوزه حمایت اجتماعی و با عنوان «ضمان اجتماعی» معرفی می‌کند. به عقیده ایشان، مطابق اصل ضمان اجتماعی دولت ابتدا موظف به فراهم کردن

الگوی چندلایه تأمین اجتماعی در اسلام با تأکید بر مفهوم عام امنیت‌بخشی در تأمین نیازهای معیشتی

شرایط کار برای افراد بوده و در صورت نیازمندی فرد، حمایت از فرد مبتنی بر (۱) اصل همیاری همگانی (تکافل عام) و (۲) حق مردم در منابع ثروت طبیعی (درآمدهای دولت) از سوی دولت و مردم رقم خواهد خورد.

- حسینی (۱۳۹۵، ص ۲۵۲) تأمین اجتماعی را حمایتی که جامعه از تأمین نیازهای معیشتی افراد به‌ویژه در مواقعی چون فقر، بیماری، بیکاری، حوادث، فوت سرپرست، سالمندی و ازکارافتادگی، ورشکستگی، بدهکاری و... به عمل می‌آورد، تعریف می‌کند.

- به عقیده عبداللہی‌پور و همکاران (۱۴۰۰، ص ۵۸-۵۹) تأمین اجتماعی فراهم‌شدن باکرامت امنیت و آرامش معیشتی افرادی است که به هر دلیل معقول و مقبولی، از جمله بیماری، حوادث شغلی، بیکاری، ازکارافتادگی، سالمندی، مراقبت‌های درمانی و مرگ سرپرست، فاقد توانایی لازم برای تأمین حداقل معاش خود هستند.

- آل‌محمود (آل‌محمود، ۱۴۱۴، ص ۵۸) نظام تأمین اجتماعی را به معنای متعارف بیمه‌ای و بازنشستگی آن به کار می‌برد. بر این اساس نظام تأمین اجتماعی نظامی است که با هدف جایگزینی درآمد حاصل از کار در زمان قطع این درآمد ایجاد شده و هزینه‌های استثنایی و اضطراری را پوشش می‌دهد.

- کاظمی نجف‌آبادی و حسینی (۱۴۰۲) تکافل اجتماعی را احساس مسئولیت الزامی و غیرالزامی مسلمانان در قبال وضعیت معیشتی همدیگر می‌دانند؛ به گونه‌ای که هر توانمندی وظیفه دارد در تأمین مخارج زندگی ناتوانان چه از طریق واجبات مالی مانند زکات‌های واجب و چه مستحبات مالی مانند انفاق‌های مستحب مشارکت کند.

- محمدی‌مهر (۱۳۸۵) تکافل اجتماعی را به این معنا می‌داند که هر فرد مسلمان تا حدود معین و متناسب با قدرت خود، مسئول تأمین زندگی و غذای دیگران است؛ حتی در زمینه‌ای که حکومت اسلامی وجود نداشته باشد تا قوانین اسلامی را اجرا کند.

همان‌طور که مشاهده می‌شود، در رابطه با نگاه اسلام به تأمین اجتماعی عموماً نوع نگاه، معطوف به حوزه حمایتی بوده است و حوزه‌هایی از جمله حوزه بازنشستگی یا جایگاه مشخصی ندارند یا از جنبه حمایتی به آن نگاه می‌شود. پژوهش حاضر ضمن گسترش مفهوم تأمین اجتماعی به مفهومی فراتر از محدوده حمایتی، سازوکارهای زمینه‌ساز اشتغال و درآمدزایی و تدبیر و آینده‌نگری را هم در بر می‌گیرد. چنانچه سازوکار تأمین اجتماعی را «مفهومی عام از پیش‌گیری و درمان فقر» از یک سو و به طور کلی «سازوکارهای امنیت‌بخشی به برخورداری از معیشت مطلوب» بدانیم، می‌توان گفت کل اقتصاد اسلامی یک سازوکار تأمین اجتماعی است. مطابق آنچه بیان شد، یک تقریر عام از امنیت‌بخشی در حوزه معیشت می‌توان مطرح کرد و یک «تقریر خاص ناظر به افرادی که در فرایند تأمین معیشت خویش در حدی که کفایت نیازهای آنان را کند، با مشکل مواجه شده‌اند». در این پژوهش تلاش خواهد شد الگوی تأمین اجتماعی با این نگاه عام ارائه شود.

۳. اصول و قواعد کلان نظام تأمین اجتماعی در آموزه‌های اسلامی

آنچه در ترسیم یک نظام تأمین اجتماعی مطلوب باید مد نظر باشد، اصول و قواعد کلانی است که متضمن سازوکارهای عادلانه در سطح اجزا، فرایندها و نتایج مورد انتظار مکتب اقتصادی اسلام باشد. به این منظور با در نظر گرفتن اصول و قواعد کلان تولیدی، توزیعی و مصرفی در مکتب اقتصادی اسلام، تلاش خواهد شد مؤلفه‌های شکل‌دهنده نظام تأمین اجتماعی مطلوب معرفی شوند. لازم است یادآوری شود در طراحی نظام تأمین اجتماعی تلاش خواهد شد نظام تأمین اجتماعی به معنای خاص آن (سازوکار پسینی رفع فقر) ذیل سازوکار کلان امنیت‌بخشی در برخورداری از معیشت مطلوب (سازوکار استغنا و پیش‌گیری از فقر) مورد توجه قرار گیرد. در ادامه به این مبانی، اصول و قواعد به صورت مختصر اشاره خواهد شد:

الگوی چندلایه تأمین اجتماعی در اسلام با تأکید بر مفهوم عام امنیت بخشی در تأمین نیازهای معیشتی

الف) اصول و ابعاد سنت توزیع رزق در عالم

آنچه از آیات و روایات و به طور کلی آموزه‌های اسلامی مشخص است، بحث از فقر و بی‌نیازی به مفهوم «رزق» و سازوکار تخصیص آن در عالم ارتباط پیدا می‌کند؛ بنابراین همه آنچه حول مسئله فقر و عوامل آن باید مورد بحث قرار گیرد، به عوامل مؤثر بر کیفیت برخورداری از «رزق» برمی‌گردد. متناسب با موضوع پژوهش، پدیده فقر مادی و معیشتی در آیات و روایات به مفاهیم و مؤلفه‌هایی ارتباط پیدا می‌کند که تمرکز بر فهم این مؤلفه‌ها در تحلیل عوامل پیدایش و رفع فقر و به تبع، سامان‌دهی نظام تأمین اجتماعی مبتنی بر آن کمک شایانی خواهد کرد. برخی ابعاد سنت‌های حاکم بر توزیع رزق و به تبع فقر و غنای افراد و جوامع عبارت‌اند از:

۱) **مقدر بودن رزق و اقسام آن:** خداوند متعال در آیات قرآن، ضمن اختصاص مسئله رزاقیت و روزی‌رسانی به خود بر مقدر و مضمون بودن رزق تأکید کرده و به این صورت آرامش خاطر در بندگان ایجاد می‌کند. خداوند متعال در قرآن کریم می‌فرماید: «وَمَا مِنْ دَابَّةٍ فِي الْأَرْضِ إِلَّا عَلَى اللَّهِ رِزْقُهَا وَيَعْلَمُ مُسْتَقَرَّهَا وَ مُسْتَوْدَعَهَا كُلٌّ فِي كِتَابٍ مُبِينٍ» (هود: ۶). این رزق از حیث کیفیت دستیابی به آن یا نیازمند «جست‌وجو و طلب رزق» از سوی فرد است یا «بدون جست‌وجو و طلب» به فرد می‌رسد. *امیرالمؤمنین (ع)* در حکمت ۳۷۹ **نهج‌البلاغه** درباره اقسام رزق می‌فرمایند: «ای فرزند آدم، روزی دو گونه است: یکی آنچه تو آن را می‌جویی و یکی آنچه او در پی توست؛ پس اگر به دنبالش نروی، او به دنبال تو می‌آید. از این رو نگرانی یک‌سالت را بر امروز بار مکن که برطرف کردن اندوه هر روز از عمر برایت کافی است».

۲) **مضمون بودن رزق از حلال:** پیغمبر اکرم (ص) در تضمین روزی حلال و نسبت آن با کسب حرام می‌فرمایند: «هیچ چیزی نزد خداوند متعال جز از طریق طاعت او (حلال) به دست نمی‌آید. خداوند روزی‌ها را تقسیم کرده است؛ پس هر کس که پرده ستر را بدرَد و عجله کند و روزی خود را از راه

حرام به دست آورد، با این کار از روزی حلال خود کاسته است و در قیامت مورد محاسبه قرار می‌گیرد» (نوری، ۱۴۰۸، ج ۱۳، ص ۲۸).

۳) **اجمال در طلب؛ شرط لازم برخورداری از رزق مقدر مشروط:** آنچه از آموزه‌های اسلامی برمی‌آید، تأکید بر کار و تلاش در حد اعتدال است که آن را تحت عنوان «اجمال در طلب» توصیه کرده‌اند. «اجمال در طلب» به معنای میانه‌روی در کسب و کار به نحوی است که سایر وظایف شخص در قبال خود و خانواده را مختل نکند؛ به عبارت دیگر مطابق روایات وارده (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۷۸، ص ۱۰۶) در کسب روزی، انسان نه باید خود را به آب و آتش بزند و نه گوشه‌ای بنشیند و دست روی دست بگذارد.

۴) **امکان قبض و بسط رزق به نسبت استعداد نفس:** رزق و روزی در عین مقدر و مضمون بودن، امکان تغییر و کم‌وزیاد شدن هم دارد که در آیات و روایات به برخی از عوامل کاهش و افزایش یا قبض و بسط آن اشاره شده است. همه این عوامل از طریق اثرگذاری بر نفس و استعداد نفسانی می‌توانند رزق و روزی فرد را تحت تأثیر قرار دهند. خداوند متعال می‌فرماید: «ذَلِكَ بِأَنَّ اللَّهَ لَمْ يَكُ مُغَيِّرًا نِعْمَةً أَنْعَمَهَا عَلَى قَوْمٍ حَتَّى يُغَيِّرُوا مَا بِأَنْفُسِهِمْ» (انفال: ۵۳). در این مبان از آیات و روایات برمی‌آید که دو عامل «طهارت» (المتقی الهندی، بی‌تا، ج ۱۶، ص ۱۲۹/نوری، ۱۴۰۸، ج ۱۳، ص ۴۱) و «فضل الهی» (نساء: ۳۲/مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۵، ص ۱۴۷) در گستره کمی و کیفی برخورداری از رزق تأثیر بسزایی دارند.

ب) سنت‌های سه‌گانه «اصلاح»، «ابتلا» و «استدراج»؛ سنت‌های حاکم بر فقر و غنا در علل فقر یا غنای معیشتی افراد، بسته به شرایط عملکردی و استعداد نفسانی افراد، سه سنت «اصلاح»، «ابتلا» و «استدراج» امکان وقوع دارد. خداوند متعال در قرآن کریم می‌فرماید: «وَلَوْ بَسَطَ اللَّهُ الرِّزْقَ لِعِبَادِهِ لَبَغَوْا فِي الْأَرْضِ وَلَكِنْ يُنَزِّلُ بِقَدَرٍ مَا يَشَاءُ إِنَّهُ بِعِبَادِهِ خَبِيرٌ بَصِيرٌ» (شوری: ۲۷). علامه طباطبایی در تفسیر این آیه و در اشاره به مفهوم «يُنَزِّلُ بِقَدَرٍ مَا يَشَاءُ» که بیان سنت روزی‌رسانی خداوند به تناسب حال مردم است، یادآور می‌شوند که

الگوی چندلایه تأمین اجتماعی در اسلام با تأکید بر مفهوم عام امنیت بخشی در تأمین نیازهای معیشتی

رزق و روزی افراد بر اساس مصلحت ایشان تقدیر شده است؛ اما رفتار و اراده انسان شرایطی را پدید می‌آورد که سنن دیگری بر این مصلحت غالب شوند؛ بنابراین علاوه بر «سنت اصلاح»، «سنت ابتلا» برای آزمایش افراد در فقر و غنا و «سنت استدراج» برای هلاکت تدریجی افرادی که دچار غفلت از خدا و هدایت او شده‌اند و نشانه‌های خدا را تکذیب کرده‌اند، قرار داده شده است (طباطبایی، ۱۳۷۴، ص ۸۱-۸۲).

ج) قاعده ابتدای حق بر دو پایه «کار» و «نیاز»

یکی از قاعده‌های اساسی در توزیع حقوق، قاعده ابتدای حق بر پایه کار و نیاز است. مطابق این قاعده، اگرچه منشأ و اساس ایجاد مالکیت در ابتدا عنصر «کار» است، این عامل تنها عنصر توزیع حقوق در اسلام به شمار نمی‌رود. کار به عنوان پایه‌ای برای مالکیت، نخستین ابزار اصلی در نظام توزیع است؛ اما ابزار دیگری که در فرایند توزیع، به صورت اصلی شرکت می‌کند، «نیاز» است. نقش مشترکی که کار و نیاز با هم در این زمینه ایفا می‌کنند، شیوه اولیه و کلی توزیع در جامعه اسلامی را تعیین می‌کند (صدر، ۱۳۹۳، ج ۱، ص ۴۰۴).

شهید مطهری^(۵) در تبیین مبانی اولیه حقوق از نظر اسلام، نقش آفرینی عنصر کار و نیاز در برخورداری از حق را به شکلی دیگر و تحت عنوان «علت فاعلی» و «علت غایی» بیان می‌کند. ایشان معتقدند در نظام علت و معلولی عالم دو نوع سبب وجود دارد که یا «فاعلی» یا «غایی» است؛ یعنی چیزی که سبب به وجود آمدن چیزی می‌شود یا از آن جهت است که فاعل و کننده اوست - مانند رابطه انسان و فعلی که انجام می‌دهد - و اگر این فاعل نبود، آن فعل هم نمی‌بود، یا آن چیزی که به وجود می‌آید به سبب غایتی است که از آن انتظار می‌رود و اگر آن غایت نمی‌بود، در همان مثال قبل، فعل مربوطه از سوی فاعل انجام نمی‌گرفت (مطهری، ۱۳۸۴، ص ۵۱-۵۲). مطابق آنچه گفته شد، رابطه نیاز انسان به حیات و شکوفایی استعدادهایی که دارد و حقی که در این زمینه دارد، مشخص می‌شود. بر همین اساس آموزه‌های اسلامی برای افرادی

که توان رفع نیازهای خویش را دارند، ابتدا بر عنصر کار برای رفع نیازها و برخورداری‌ها تأکید می‌کند و کسانی که از طریق این عامل امکان رفع نیازهای خویش را ندارند، مستحق برخورداری مبتنی بر عامل «نیاز» می‌داند.

د) اصل عدالت اجتماعی

عدالت در لغت به معانی مختلفی به کار رفته است و اندیشمندان اسلامی آن را در چند دسته معنا استفاده کرده‌اند: ۱) برابری، مساوات، انصاف و بی‌طرفی؛ ۲) توازن، تعادل، اعتدال، حد وسط و مطابقت با نظم (عیوضلو، ۱۳۸۹، ص ۸). یک معنای دیگر از عدالت که اساس تعاریف مختلف از عدالت را شامل می‌شود «ابتنای بر حق و اعطای حق به ذی‌حق» و به عبارت دیگر «مطابقت با حق» است که گاه مستلزم دو دسته معانی نخست بوده و گاه مستلزم تفاوت‌هایی متناسب با تلاش و استعداد افراد جامعه است.

علامه طباطبایی علاوه بر معنای لغوی عدالت، عدالت اجتماعی را به این معنا می‌داند که با هر یک از افراد جامعه طوری رفتار شود که مستحق آن است و در موقعیتی جای داده شود که سزاوار آن است (طباطبایی، ۱۳۷۴، ص ۴۷۸). این معنا با تعبیری از جمله «عدم تبعیض در برخورد با افراد با شرایط برابر و در صورت تفاوت شرایط، برخورد متفاوت با توجه به شایستگی‌ها» (عیوضلو، ۱۳۸۹، ص ۱۱) نیز به کار رفته است. اصغری (۱۳۹۰) عدالت اجتماعی را ایجاد شرایط و رفع موانع برای همه به طور یکسان در عرصه‌های مختلف قدرت، ثروت، معرفت و منزلت‌های اجتماعی معنا می‌کند.

در مجموع می‌توان عدالت اجتماعی را نوعی اعتدال، هماهنگی و قوام مبتنی بر حق در سطح جامعه دانست. در عدالت اجتماعی، استوا و اعتدال و مساوات و نبود ظلم در آن مد نظر است (غنوی، ۱۳۸۳، ص ۹۵). مطابق نظر شهید صدر^(۵) نیز آنچه مکتب اقتصادی اسلام از عدالت اجتماعی در «سطح روابط اجتماعی» و «سطح معیشت عمومی» دنبال می‌کند، نتیجه عادلانه را بر دو اصل «کفالت متقابل فراگیر (تکافل عام)» و «اصل توازن اجتماعی»

الگوی چندلایه تأمین اجتماعی در اسلام با تأکید بر مفهوم عام امنیت بخشی در تأمین نیازهای معیشتی

استوار می‌کند (صدر، ۱۳۹۳، ج ۱، ص ۳۴۷). با توجه به ابعاد مختلفی که از معنای عدالت در سطح اقتصادی و اجتماعی به دست می‌آید، می‌توان به مؤلفه‌هایی جهت تضمین عادلانه بودن الگوها و سیاست‌های جامعه اسلامی اشاره کرد که مهم‌ترین این مؤلفه‌ها عبارت‌اند از:

- ۱) رعایت برابری و مساوات در فرصت‌های بهره‌برداری عام از منابع ثروت؛
- ۲) لزوم توجه به شایستگی‌های خاص ناشی از تلاش و استعدادها؛
- ۳) حق برخورداری آحاد جامعه از سطح معیشت در حد کفایت؛
- ۴) لزوم جلوگیری از شکل‌گیری فاصله عمیق در سطح معیشت - و نه لزوماً در سطح درآمد - بین افراد جامعه از طریق سازوکارهای توازن اجتماعی؛
- ۵) لزوم برقراری عدالت اجتماعی به شکل مردمی مبتنی بر اصل تکافل عام.

ه) اصل توازن اجتماعی

توازن اجتماعی نه به معنای برابری در درآمدهاست و نه در مصارف؛ بلکه مقصود از آن، هماهنگی نسبی در سطح زندگی افراد است؛ به گونه‌ای که شکاف معیشتی شدید و تفاوت‌های فاحش طبقاتی شکل نگیرد. این توازن، در عین پذیرش درجات متفاوت درون یک سطح معیشتی، پویاست و با رشد ثروت ملی باید سطح زندگی همگان ارتقا یابد. تحقق این هدف بنیادی نیازمند اقدام قانونی دولت و همکاری مردم است (رجایی و معلمی، ۱۳۹۴، ص ۱۹۹). معنای توازن در سطح معیشت آن است که مال به اندازه‌ای میان افراد جامعه، موجود و در گردش باشد که هر فرد بتواند در سطح عمومی، گذران زندگی کند؛ یعنی همه افراد در سطحی معین از معیشت زیست نمایند و در همین سطح، دارای تفاوت‌هایی به فراخور مراتب خود باشند. این تفاوت، در درجه است نه آنکه سطح زندگی آنان با هم فرق کند؛ مانند تفاوت عظیم و چشمگیر در سطح زندگی در جامعه سرمایه‌داری (صدر، ۱۳۹۳، ج ۲، ص ۳۹۹).

مطابق این اصل، یکی از اهداف تعیین‌شده برای زمام‌دار شرعی، تلاش

برای رساندن افراد نابرخوردار جامعه به سطح بالاتر است؛ به گونه‌ای که سطح عمومی معیشت همراه با رفاه را برای همگان فراهم کند (صدر، ۱۳۹۳، ج ۲، ص ۴۰۰-۴۰۳). بر این اساس جایگاه تأمین اجتماعی به معنای خاص آن (حمایت از نیازمندان) در رسیدن به توازن اجتماعی را می‌توان در ارتقای سطح معیشت افرادی که از قافله تأمین معیشت مطلوب جا مانده‌اند، دانست.

و) اصل ضمان اجتماعی

منظور از «ضمان» که از ریشه «ضمن» و در باب فعال به معنای تفعیل و در لغت همان «تضمین»، «کفالت کردن» و «برعهده گرفتن» بوده و اصطلاحاً همان «تضمین» معیشت برای افراد نیازمند است تا از محدوده فقر شامل نیازهای اساسی و تکمیلی خارج شوند.

به باور شهید صدر^(۵) در مکتب اقتصادی اسلام، اصل ضمان اجتماعی بر دو پایه استوار است و توجیهاات مکتبی خود را از آن دو وام می‌گیرد: (۱) اصل همیاری همگانی (تکافل عام)؛ (۲) حق مردم در منابع ثروت طبیعی (ضمان اعاله). ایشان مبتنی بر اصل اول محدوده مشارکت مردم در رفع نیازهای فقرا را شامل تضمین و فراهم‌سازی نیازهای حیاتی و اصلی فرد می‌داند و محدوده رفع نیازهای تکمیلی و رفاهی را به دلیل حقی که مردم در درآمدهای دولت دارند، بر عهده حاکمیت اسلامی می‌داند؛ اگرچه دولت ناظر به سطح اول نیز موظف به تضمین معیشت است و باید تأمین اجتماعی را در حد امکانات خود در هر دو سطح سامان بخشد (صدر، ۱۳۹۳، ج ۲، ص ۳۸۵-۳۸۶). کاوش در مفهوم «تکافل اجتماعی» نشان می‌دهد دو نوع برداشت موسّع و مزیّق از این مفهوم وجود دارد. برخی تکافل اجتماعی را فراتر از نیازهای مادی و معیشتی و مشتمل بر تکالیف الزامی (نیازهای حیاتی) و غیرالزامی (نیازهای تکمیلی) و برخی آن را محدود به نیازهای حیاتی معیشت مطرح می‌کنند (کاظمی نجف‌آبادی و حسینی، ۱۴۰۲، ص ۹).

یکی دیگر از مبانی ضمان اجتماعی از سوی دولت اسلامی حقی است که مردم

الگوی چندلایه تأمین اجتماعی در اسلام با تأکید بر مفهوم عام امنیت‌بخشی در تأمین نیازهای معیشتی

در درآمدهای دولت اسلامی به دلیل حق برخورداری از منابع طبیعی دارند. بر اساس حق مردم در درآمدهای دولت، دولت به صورت مستقیم مسئولیت دارد که معیشت ناتوانان و درماندگان را صرف نظر از همیاری واجب بر خود افراد مسلمان، تأمین نماید. بر این مبنا قلمرو حمایت دولت از مردم تا جایی است که به حد مطلوب معیشت و بی‌نیازی برسند. مسئولیت دولت در این سطح، «ضمان اعاله» است. اعاله فرد، تهیه وسایل و زندگی او به طور مکفی بوده و کفایت مفهومی وسیع و قابل انعطاف در این زمینه است و نسبت دولت و مردم، نسبت پدر و اهل و عیال است که باید در حد کفایت تأمین شوند (محمدی‌مهر، ۱۳۸۵، ص ۱۱۳).

ز) حد کفایت؛ سطح مطلوب معیشت و برخورداری آحاد جامعه

معیشت مطلوب در آموزه‌های اسلامی زمانی حاصل می‌شود که نیازهای اساسی - جهت بقا (مانند: خوراک، پوشاک، مسکن و درمان) - و تکمیلی - فراتر برای مشارکت اجتماعی، حفظ کرامت و زندگی متناسب با سطح عمومی جامعه (مانند: دسترسی به آموزش، ارتباطات، حمل و نقل، خدمات عمومی و امکانات حداقلی فرهنگی و اجتماعی) - افراد به گونه‌ای برآورده شود که توانایی تأمین آنها را با امکانات خود داشته باشند. این سطح از معیشت که از آن با عنوان «کفایت» یا «بی‌نیازی» یاد می‌شود، مبنای جهت‌گیری مسئولان برای هدایت و پشتیبانی جامعه به سوی عدالت معیشتی است.

حد کفایت بازه‌ای انعطاف‌پذیر است که برخورداری از نیازهای اولیه و تکمیلی متناسب با ثروت ملی را شامل می‌شود (صدر، ۱۳۹۳، ج ۲، ص ۴۰۷ / شوقی الفنجری، ۱۴۳۱، ص ۴۲-۴۳)؛ اما درون آن، تفاوت‌های طبیعی و معقول میان افراد به رسمیت شناخته می‌شود. این تفاوت‌ها بر پایه عواملی چون درآمد، شغل، محل زندگی، ویژگی‌های فرهنگی و شخصی و شرایط زمانی و مکانی شکل می‌گیرد و جایگاه هر فرد در سطح معیشت را تعیین می‌کند. به این ترتیب توازن اجتماعی نه در حذف تفاوت‌ها بلکه در شکل‌دهی به حدی شایسته و مشترک از زندگی برای همه آحاد جامعه معنا می‌یابد.

مفهوم «حد کفایت» در آموزه‌های اسلامی با درک نسبی فقر و بی‌نیازی روشن می‌شود. فقر در اسلام صرفاً ناتوانی در تأمین نیازهای اولیه نیست، بلکه ناتوانی در رسیدن به سطحی از معیشت است که متناسب با ثروت و سطح زندگی عمومی جامعه باشد؛ بنابراین فقیر کسی است که در تأمین نیازهای ضروری و تکمیلی خود، فاصله‌ای معنادار با توان‌گران جامعه دارد و بی‌نیاز کسی است که چنین فاصله‌ای ندارد؛ حتی اگر دارایی‌اش اندک باشد. در این نگاه فقر مفهومی پویاست و با رشد مادی جامعه، سطح آن نیز ارتقا می‌یابد؛ از این رو چیزی که در جامعه‌ای با رفاه بالا مصداق فقر است، ممکن است در جامعه‌ای دیگر چنین نباشد (صدر، ۱۳۹۳، ج ۲، ص ۴۰۷).

منبع: یافته‌های پژوهش

الگوی چندلایه تأمین اجتماعی در اسلام با تأکید بر مفهوم عام امنیت بخشی در تأمین نیازهای معیشتی

۴. برخی ابزارها و سازوکارهای عملیاتی تأمین اجتماعی در اسلام

با توجه به گستردگی ابزارهای عملیاتی تأمین اجتماعی در اقتصاد اسلامی، در اینجا تلاش خواهد شد ضمن ارائه یک دسته‌بندی کلی از این ابزارها و سازوکارها، هر ابزار به طور خلاصه مورد اشاره قرار گیرد تا در صورت استفاده از ابزارهای مربوطه در الگوی عملیاتی تأمین اجتماعی، موضع‌گیری مشخصی از این ابزارها بررسی گردد. این ابزارها در سه بخش قابل دسته‌بندی‌اند:

الف) سازوکارهای درآمدزایی مبتنی بر مشارکت در فرایند تولید

در یک فرایند تولیدی، از حیث سهم‌بری، عوامل تولید را می‌توان به سه عامل «نیروی کار»، «ابزار» و «ماده اولیه» تقسیم‌بندی کرد. در اینجا مراد از نیروی کار، انسانی است که مستقیماً در فرایند تولید کار می‌کند. ابزار، عاملی است که کار ذخیره‌شده در خود را در فرایند تولید قرار می‌دهد و از این جهت استهلاک می‌پذیرد و ماده اولیه عنصری است که در فرایند تولید کار نمی‌کند و مستهلک نمی‌شود، بلکه رشد و نمو پیدا می‌کند. در سازوکارهای تأمین اجتماعی و به منظور پیش‌گیری یا درمان فقر باید سعی کرد امکان عملیاتی درآمدزایی از هر سه عامل برای افراد فراهم شود تا ضمن تنوع‌بخشی به مسیرهای درآمدزایی برای فرد، مخاطرات کاهش درآمد به طریقی کاسته شود. شکل سهم‌بری هر یک از این عوامل به صورت زیر است:

- نیروی کار از طریق «کار مستقیم» در فرایند تولید مشارکت می‌کند و امکان سهم‌بری به دو صورت «اجرت ثابت» یا «مشارکت در سود» را دارد (صدر، ۱۳۹۳، ج ۲، ص ۲۹۵).

- ابزار در فرایند تولید کار «غیرمستقیم» انجام می‌دهد؛ یعنی محصولی که نتیجه کارهای نهفته در خود را در فرایند تولید صرف و مستهلک می‌کند. در

این زمینه دو نظر وجود دارد: نظر اول قائل به سهم‌بری ابزار تنها از طریق اجرت ثابت است (صدر، ۱۳۹۳، ج ۲، ص ۲۹۷) و نظر دوم مربوط به کسانی است که برای ابزار مشارکت در سود نیز لحاظ می‌کنند (خوئی، بی‌تا، ج ۳۱، ص ۲۶۶).

- عنصر سوم مشارکت در تولید از طریق ماده اولیه به صورت فیزیکی یا سرمایه نقدی است. ماده اولیه عنصری است که در فرایند تولید، کار روی آن انجام می‌گیرد و رشد و نمو پیدا می‌کند. صاحب ماده اولیه از این جهت که مالک ماده اصلی تشکیل‌دهنده محصول نهایی است، مطابق قاعده «تبعیت نما از اصل» صاحب محصول نهایی (سود) یا تحمل‌کننده ضرر و زیان خواهد بود (صدر، ۱۳۹۳، ج ۲، ص ۲۹۸) و از این جهت که کاری در فرایند تولید انجام نمی‌دهد - یعنی چیزی از داشته‌های خود را در فرایند تولید مستهلک نمی‌کند، بلکه رشد می‌دهد - مستحق دریافت درآمد یا اجرت ثابت نیست. سهم‌بری صاحب سرمایه نقدی در تولید نیز مانند سهم‌بری صاحب ماده اولیه، «مشارکت در سود و زیان» خواهد بود.

ب) سازوکارهای پوشش خطرپذیری

یکی دیگر از سازوکارهای نوین پیش‌گیری از فقر پوشش ریسک و مخاطرات احتمالی است که عموماً ذیل اقسام مختلف عقد بیمه مطرح می‌شود. علاوه بر عنوان عقد بیمه، در کشورهای اسلامی نوع خاصی از سازوکار پوشش ریسک تحت عنوان عقد تکافل هم مطرح شده است. عقد بیمه مبتنی بر عملیات بیع و خرید و فروش است که یک ثمن و یک مثنی دارد. در عقد بیمه، بیمه‌گذار «حق بیمه» را به عنوان ثمن پرداخت می‌کند و در ازای آن از بیمه‌گر امنیت خاطر درباره «جبران خسارت» یا هر «تعهد» دیگری را که بیمه‌گر می‌پذیرد، به عنوان مثنی دریافت می‌کند (رضایی، دوانی و رضایی، ۱۴۰۰، ص ۲۹-۳۰).

در طرف مقابل عقد بیمه، کشورهای اسلامی عقد تکافل را مطرح کرده‌اند. عقد تکافل - که در خصوص کیفیت الگوهای آن بحث بسیار

الگوی چندلایه تأمین اجتماعی در اسلام با تأکید بر مفهوم عام امنیت بخشی در تأمین نیازهای معیشتی

است. ماهیت آن هرچه باشد، مبتنی بر خرید و فروش و مغاینه نیست؛ بلکه عقدی مسامحه‌ای است. «تکافل به عملکرد گروهی از مردم اطلاق می‌شود که متقابلاً همدیگر را در مواقع خطرهای از قبل تعریف شده از طریق کمک‌های مالی ضمانت می‌کند» (محمدی‌مهر، ۱۳۸۵، ص ۱۷۸).

به طور خلاصه عقد بیمه مبتنی بر خرید فروش خدمت و عقد تکافل مبتنی بر تسهیم ریسک است. در عقد بیمه رابطه مالکیت بیمه‌گذار و حق بیمه‌های پرداختی (ثمن) به نحو کامل قطع می‌شود؛ ولی در عقد تکافل به نوعی رابطه سهام‌داری بین تکافل‌گذار و صندوق تکافل به میزان حق تکافل‌های پرداختی برقرار می‌شود. شاید بتوان مهم‌ترین وجه تمایز عقد بیمه و تکافل را در «مشارکت در رفع مشکلات افراد به دور از انگیزه‌های سودجویانه» (رضایی دوانی و رضایی، ۱۴۰۰، ص ۱۲۵) در عقد تکافل دانست. اگرچه در فقه امامیه، اصل عقد بیمه دارای توجیه شرعی است، هنوز در برخی مصادیق از جمله بیمه عمر و بازنشستگی اختلاف نظر وجود دارد. در این پژوهش با توجه به رویکرد فقه امامیه، بهره‌گیری از هر دو سازوکار بیمه و تکافل برای کاهش مخاطرات در نظام تأمین اجتماعی اسلامی قابل قبول است.

ج) سازوکارهای انتقال مالکیت بدون مابازا

انتقال مالکیت از طریق سازوکارهای مختلفی صورت می‌پذیرد که برخی از این سازوکارها «بدون پرداخت مابازای پیشینی از سوی دریافت‌کننده» ایجاد شده است. بر این اساس موارد ذیل این عنوان با سازوکارهای درآمدزایی و پوشش ریسک متمایز می‌شوند. این سازوکارها در قالب‌های «قرض»، «ارث»، «تبرّعات مالی» و «واجبات مالی» قابل دسته‌بندی‌اند. تبرّعات مالی که مانند قرض در قالب امور خیریه داوطلبانه مطرح می‌شوند، سازوکارهایی بدون مابازا برای دریافت‌کنندگان آن است. بر خلاف قرض که ذمه قرض‌گیرنده را نسبت به بازگرداندن عین یا مثل مال مشغول می‌کند،

در مصادیقی همچون منفعت وقف، هبه، صدقات و... دریافت‌کننده آن لزوماً در مقابل آن ملزم به انجام کاری نیست. اگرچه تبرّعات امور مستحبی به شمار می‌روند، به نسبت توانمندی افراد، نیازمندان در آن حق دارند. «حق معلوم» (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۳، ص ۴۹۹) واژه‌ای است که برای ضروری‌ترین امور تبرعی در آموزه‌های اسلامی به کار رفته است.

واجبات مالی شامل خمس و زکات واجب یا سایر مالیات‌های شرعی و حکومتی بر خلاف قرض و تبرّعات، سازوکارهای الزامی برای تأمین نیاز نیازمندان قلمداد می‌شوند. این بخش از حقوق نیازمندان بر خلاف تبرّعات و حق معلوم - که از سوی فرد و به نسبت توانش مشخص می‌شود - الزامی بوده و جز مالیات‌های حکومتی - که الزام قانونی حد و حدود آن را مشخص می‌کند - سایر واجبات مالی حدود مشخصی دارند.

۵. راهبردهای تأمین اجتماعی اسلامی مبتنی بر مبانی، اصول و قواعد کلان

در بحث حاضر و مطابق آنچه بیان شد، اگر نظام اقتصادی اسلام را از حیث «امنیت‌بخشی نسبت به برخورداری از حد کفایت در شرایط مختلف» بنگریم، خواهیم دید با این برش می‌توان کل باید و نبایدها را ذیل سه راهبرد «تمهید»، «تدبیر» و «تضمین» قرار داد. سؤالی که ممکن است مطرح شود، این است که اگر این سه راهبرد مربوط به کل نظام اقتصادی اسلام است، چه نسبتی با زیرنظام تأمین اجتماعی در اسلام خواهد داشت؟ پاسخ به این پرسش به تعریف تأمین اجتماعی برمی‌گردد.

الف) تعریف مختار از نظام تأمین اجتماعی

تأمین اجتماعی فقط به عنوان یکی از عناصر خرد نظام اقتصادی که در قالب سازمان‌های حمایتی و بیمه‌ای مشخصی به ارائه خدمات به گروه‌های خاصی از جامعه می‌پردازند، در نظر گرفته نمی‌شود؛ بلکه تأمین اجتماعی در درجه نخست به عنوان هدفی که در طراحی کل سیستم اقتصادی و نظام

الگوی چندلایه تأمین اجتماعی در اسلام با تأکید بر مفهوم عام امنیت بخشی در تأمین نیازهای معیشتی

اجتماعی باید ملاحظه شود و سپس به عنوان یک سازوکار فرعی - که به معالجه موارد به‌جامانده از عملکرد طبیعی سیستم اقدام می‌کند- مورد توجه قرار خواهد گرفت. دلیل این جهت‌گیری آن است که اول نهاد تأمین اجتماعی متعلق به یک نظام کل است که بدون توجه به شاکله کلی نظام دلایل توجیهی عناصر آن فهم نخواهد شد؛ همان‌گونه که برای مثال برای درک حکم دیه زنان در اسلام حتماً باید نظام مالکیت و احکام و روابط حقوقی خانوادگی و ... اسلامی نیز ملاحظه شوند تا چرایی حکم نصف بودن دیه زنان روشن شود. دوم، بدون هماهنگی بقیه عناصر نظام با هدف تأمین اجتماعی و شاید متضادبودن آنها انتظار موفقیت از نهاد تأمین اجتماعی، انتظار بیهوده‌ای است (حسینی، ۱۳۹۵، ص ۲۵۲-۲۵۳).

در اینجا و در تعریف تأمین اجتماعی، به دو جهت تعریف عام تأمین اجتماعی یعنی «سازوکارهای امنیت بخشی نسبت به برخورداری از حد مطلوب معیشت» برای «عموم افراد جامعه، چه قبل و چه بعد از مخاطره» مد نظر خواهد بود:

۱) درک معنای خاص از تأمین اجتماعی - برای نیازمندان- باید در مجموعه راهبردهای امنیت بخشی در یک نظام اقتصادی تعریف شود تا نقش سازنده آن در رسیدن نظام اقتصادی به هدف مد نظر بهتر مشخص شود.

۲) امروز، در نظام‌های متعارف تأمین اجتماعی، الگوها و راهبردهای مطرح شده از سازوکارهای صرفاً حمایت از نیازمندان فراتر رفته و مفهوم تأمین اجتماعی گسترده‌تر شده است. همین امر مستلزم ارائه تعریفی موسّع از تأمین اجتماعی از منظر اسلام است تا نسبت سازوکارهایی از جمله «نظام بازنشستگی» ذیل نظام‌های تأمین اجتماعی متعارف با آموزه‌های اسلامی مشخص‌تر شود.

با توجه به اهمیت راهبردهای سه‌گانه تأمین اجتماعی در اسلام، در ادامه این اقدامات مطابق با معنای عام از تأمین اجتماعی و در سطح کلان با در نظر گرفتن

اصول، قواعد و اهداف مد نظر در اقتصاد اسلامی معرفی خواهد شد.

ب) راهبرد تمهید

در الگوی اسلامی، نخستین گام در رفع نیازهای اساسی و تکمیلی، تأمین این نیازها توسط خود فرد و مبتنی بر عنصر «کار» و برخورداری مبتنی بر «حق فاعلی» است؛ اما پیش از عنصر کار، یک حق (غایی) عمومی برای همه افراد به عنوان شرط لازم کسب و کار و تأمین درآمد مبتنی بر آن وجود دارد و آن امکان دستیابی به «مقدمات کسب درآمد» است. راهبرد تمهید در نظام تأمین اجتماعی اسلام بر نقش کلیدی دولت اسلامی به عنوان هادی، ناظر و پشتیبان، در فراهم کردن مقدمات کسب و کار تأکید دارد. بر این اساس مهم‌ترین کارهایی که دولت برای امنیت‌بخشی نسبت به برخورداری از کسب و کار مناسب باید انجام دهد، می‌تواند شامل چند دسته شود:

- ۱) توانمندسازی اولیه افراد برای ورود به فضای کسب و کار؛
- ۲) توزیع متوازن منطقه‌ای فرصت‌های شغلی؛
- ۳) تسهیل راه‌اندازی کسب و کار؛
- ۴) بسترسازی لازم جهت پشتیبانی مالی از کسب و کار؛
- ۵) بسترسازی لازم جهت کاهش هزینه‌های معاملات در فضای کسب و کار؛
- ۶) سازوکار نظارتی جهت مقابله با عوامل انحراف بازار از شرایط عادلانه.

ج) راهبرد تدبیر (نظام بازنشستگی)

یکی دیگر از ابعاد امنیت‌بخشی به برخورداری از معیشت مطلوب، به عنصر تدبیر و برنامه‌ریزی و آینده‌نگری نسبت به نیازهای آتی طول عمر برمی‌گردد. مجموعه آموزه‌های اسلام در این زمینه با تأکید بر اهمیت تدبیر و آینده‌نگری در برقراری آرامش خاطر برای فرد در زندگی، این تدبیر در معیشت را هم در الگوی درآمدزایی و هم در شیوه مصرف توصیه کرده‌اند. عدم توجه به چگونگی به‌کارگیری مال و ثروت و نعمت‌های خداوند،

الگوی چندلایه تأمین اجتماعی در اسلام با تأکید بر مفهوم عام امنیت‌بخشی در تأمین نیازهای معیشتی

یکی از مهم‌ترین عوامل فقر است. خداوند متعال در آیه پنج سوره مبارکه نساء می‌فرماید: «وَلَا تُؤْتُوا السُّفَهَاءَ أَمْوَالَكُمُ الَّتِي جَعَلَ اللَّهُ لَكُمْ قِيَامًا: اموال خود را که خداوند آن را مایه قوام و پایداری زندگی شما قرار داده، به دست سفیهان نسپارید». روی دیگر این آیه آن است که اموال خود را سفیهانه به کار نگیرید. اقتضای عاقلانه رفتارکردن، تدبیر و آینده‌نگری و اعتدال در مصرف و به‌کارگیری مال است. چنانچه این اموال و نعمت‌ها با سوء تدبیر همراه شود، فقر و محرومیت را به دنبال خواهد داشت.

امیرالمؤمنین (علیه السلام) می‌فرمایند: «حُسْنُ التَّدْبِيرِ يَنْمِي قَلِيلَ الْمَالِ وَ شَوْءُ التَّدْبِيرِ يَفْنِي كَثِيرَهُ» (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰، ج ۱، ص ۳۴۵) برنامه‌ریزی نیکو مال اندک را رشد می‌دهد و برنامه‌ریزی بد، مال فراوان را نابود می‌کند. اگرچه توصیه‌های مربوط به این راهبرد به صورت فردی آمده، اما نظام اسلامی می‌تواند در این زمینه و مبتنی بر مصلحت، نهادسازی کرده و زمینه خاص آن را ایجاد کند. نظام‌های بازنشستگی امروزی که با انگیزه ثبات‌بخشی به درآمدهای قبل و بعد از بازنشستگی افراد شاغل ایجاد شده‌اند، یکی از مصادیق نهادسازی در این زمینه‌اند. اگرچه منشأ شکل‌گیری نظام‌های بازنشستگی امروزی و ضرورت آن، به نوع بازارهای کار پس از انقلاب صنعتی و ضعف درآمدی نیروی کار برمی‌گردد، اما هم از جهت تدبیر درآمدی و هم سازوکاری به منظور پیش‌گیری از فقر در نظام اسلامی قابل استفاده است. طرح‌های تأمین اجتماعی ناظر به تدبیر درآمدی امروزه ذیل «نظام‌های بازنشستگی» مطرح می‌شوند. تأمین اجتماعی اسلامی اصل این تدبیر را می‌پذیرد و نسبت به مفهوم بازنشستگی نیز معنای خاصی را مد نظر خواهد داشت. منظور از بازنشستگی از اشتغال باید «کاهش محسوس توان در کسب درآمد از طریق اشتغال» باشد. بر این اساس، «ازکارافتادگی کلی» مهم‌ترین ملاک خاص برای بازنشستگی خواهد بود. یک ملاک و معیار عام هم می‌توان برای صندوق‌های بازنشستگی در نظر گرفت و آن «سن بازنشستگی»

است؛ یعنی رسیدن به سنی که عموماً در آن، اشتغال به کار برای فرد سخت و طاقت‌فرسا خواهد بود. بر این اساس سن بازنشستگی و سنوات کامل خدمت باید به صورتی تنظیم شود که بازنشستگی در اطراف این ملاک عام (سن بازنشستگی) رقم بخورد.

د) راهبرد تضمین (حمایت)

راهبرد تضمین مبتنی بر نقش عنصر «نیاز» در نظام توزیع در اقتصاد اسلامی، به نیازمندان جامعه که امکان رفع نیاز از طریق عنصر کار تا حد کفایت را ندارند، تضمین می‌دهد تا با حمایت‌های حاکمیت و لایه‌های مختلف مردم نیازهایشان رفع شود. تضمین آخرین راهبرد تأمینی افراد جامعه و کسانی است که ولو با داشتن شغل از قافله کسب درآمد مکفی متناسب با معیشت مطلوب جا مانده‌اند. در صورتی که یک فرد با وجود اقدام برای کسب درآمد مکفی و صرف زمان متعارف امکان کسب درآمد لازم را نداشته باشد، جامعه اسلامی (مردم و دولت) رفع نیازهای او را تضمین می‌کند.

سیاست‌های کلی راهبرد تضمین به تناسب شرایط نیازمند، به دو دسته کلی تقسیم می‌شود: ۱) «توانمندسازی پایدار» جهت برخورداری از شغل مناسب برای فقرای دارای قابلیت کار؛ ۲) «تأمین پایدار» برای فقرای ناتوان از کار یا سایر گروه‌هایی است که در درجه نخست باید تحت تکفل قرار بگیرند و تأمین درآمد از سوی خودشان بهینه اول نیست.

منابع لازم جهت تضمین معیشت افراد مشمول در این لایه، با تأکید بر سازوکارهای زیر خواهد بود:

- تأمین نیازهای اساسی از سوی مردم (کفالت متقابل اجتماعی) از طریق: حق معلوم و سایر تبرعات؛ به عبارت دیگر کلیه منابع مردمی که الزام شرعی و قانونی خاصی نسبت به پرداخت آنها وجود ندارد و داوطلبانه

الگوی چندلایه تأمین اجتماعی در اسلام با تأکید بر مفهوم عام امنیت بخشی در تأمین نیازهای معیشتی

صورت می‌پذیرد. اولویت داشتن مردم در تأمین نیازهای اساسی، مانع حمایت در سطوح بالاتر از سوی مردم نیست.

- تأمین نیازهای تکمیلی از درآمدهای دولت از طریق: درآمدهای ناشی از مالکیت‌های دولت، واجبات مالی شرعی (خمس و زکات و کفارات) و مالیات‌های حکومتی.

- دولت اسلامی در تمامی سطوح نیازهای اولیه و تکمیلی موظف به تضمین است و چنانچه مردم در سطح اول کوتاهی کنند، هم باید مردم را به آن سمت سوق دهد و هم خودش از منابعش جبران کند.

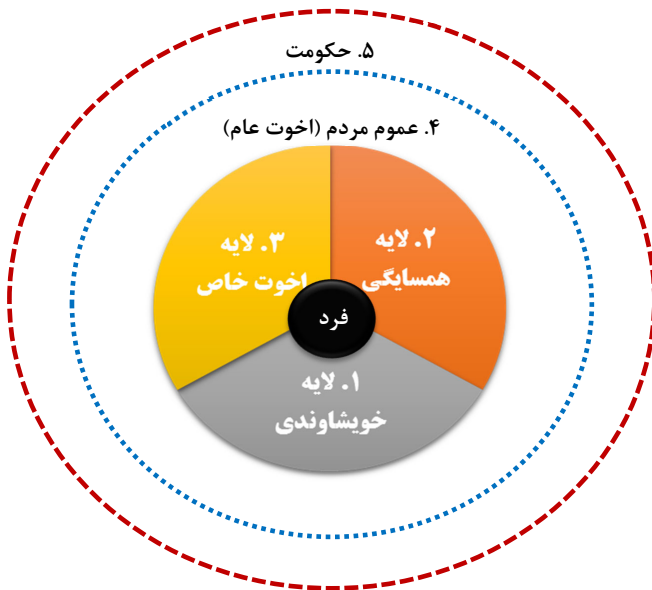
لایه‌های حمایتی از فرد نیازمند در الگوی اسلامی مطابق قاعده «صله رحم»^۱ دارای ترتیبات و اولویت‌هایی است؛ به نحوی که اصل و اولویت سازوکارهای رفع نیاز در این بخش باید با تأکید بر نقش‌آفرینی لایه‌های مختلف اجتماعی و به نسبت قرابت و شناخت از فرد باشد. بر همین مبنا از حیث اقسام قرابت و شناخت نسبت به فرد ذیل عموم مردم، سه لایه پشتیبان غیردولتی و غیرحاکمیتی برای رفع نیازهای فرد در اولویت قرار می‌گیرند که این لایه‌ها عبارت‌اند از:

- لایه خویشاوندی (قرابت رَحمی و نسبی) شامل خانواده و سایر اقوام به مراتب قرابت؛

- لایه همسایگی (قرابت مکانی) به ترتیب شامل همسایه، هم‌محله، هم‌شهری و به همین ترتیب تا عموم مردم جامعه؛

- لایه اخوت خاص (قرابت صنفی) شامل دوستان و همکاران به مراتب قرابت در مراودات اجتماعی.

۱. «صله» از ریشه «وصل» و به معنای رسیدن، پیوند داشتن و پیوستن است و مراد از «رحم» هم خویشاوندان و اقوام نسبی است تا هر میزان واسطه که برود. بنابراین مراد از «صله رحم» برقراری پیوند و تقویت صمیمیت با تمام خویشان است و هرچه این نسبت خویشاوندی نزدیک‌تر باشد، این پیوند هم باید شدیدتر و محکم‌تر باشد. مصادیق پیوند خویشاوندی متفاوت است و صرف دید و بازدید ملاک نیست؛ بلکه آنچه اصل است، برقراری پیوند و ارتباطی است که به تقویت «مهر و محبت»، «صفا و صمیمیت» و «رفع نیاز و گره‌گشایی از نیازمندان» در بین خویشاوندان بینجامد.

شکل ۲: لایه‌های حمایت از فرد در راهبرد تضمین

۶. الگوی چندلایه نظام تأمین اجتماعی اسلامی

نظام چندلایه تأمین اجتماعی اسلامی بر خلاف مدل‌های صرفاً فنی یا اقتصادمحور رایج، بر پایه منظومه‌ای معرفتی-تمدنی استوار است که در آن، کرامت انسان، عدالت‌ساختاری و مشارکت جامعه‌ایمانی در پشتیبانی از افراد، عناصر بنیادین به شمار می‌آیند. در این چارچوب، تأمین اجتماعی نه تنها ابزاری برای جبران نابرابری یا مقابله با فقر بلکه بخشی از مأموریت تمدنی دولت اسلامی در جهت رشد انسان، تقویت خوداتکایی و استقرار عدالت اجتماعی است؛ لذا معماری این نظام باید به گونه‌ای طراحی شود که افزون بر پاسخ‌گویی به نیازهای معیشتی، پیوستگی ارزشی، نهادی و عملکردی آن با اهداف کلان شریعت حفظ شود. بر این اساس ساختار چندلایه، ابزار تحقق این اهداف در سطوح متفاوت جامعه است.

الگوی چندلایه تأمین اجتماعی در اسلام با تأکید بر مفهوم عام امنیت بخشی در تأمین نیازهای معیشتی

الف) لایه صفر: تمهید عام

نقطه تمایز بنیادین الگوی اسلامی با الگوهای متعارف جهانی در تأمین اجتماعی، تأکید بر یک لایه پیشینی و زیرساختی به نام تمهید عام است که اساساً در دسته بندی‌های چندلایه رایج نظیر مدل OECD یا توصیه نامه‌های ILO جایگاهی ندارد. تمهید عام نه یک «لایه» از حمایت مستقیم بلکه بستر کل نظام تأمین اجتماعی است که هدف از آن ایجاد زمینه‌های عادلانه، پایدار و مولد برای اشتغال، درآمدزایی و تحقق کرامت اقتصادی برای عموم شهروندان است.

«تمهید عام» در الگوی اسلامی، گرچه از نظر برخی مضامین با مفاهیمی چون «توانمندسازی» (Facilitating empowerment) و «ایجاد فرصت» (Promoting opportunity) در اسناد توسعه‌ای بانک جهانی مشابهت ظاهری دارد، اما از حیث جایگاه نهادی، سطح الزام و نوع مداخله تفاوتی اساسی با آنها دارد. در رویکرد بانک جهانی توانمندسازی بخشی از یک بسته سیاستی توسعه‌ای برای کاهش فقر و بهبود کارکردهای اقتصادی است و در کنار «ایجاد فرصت» و «تقویت امنیت» (Enhancing security) به عنوان ابزارهای رشد و مدیریت ریسک، در سطح سیاست‌های کلان توسعه مطرح می‌شود (World Bank, 2000). این مفاهیم نه الزام ساختاری دارند و نه در چارچوب معماری تأمین اجتماعی تعریف می‌شوند؛ بلکه پس از مشاهده فقر یا در متن اصلاحات بازار به کار گرفته می‌شوند. در مقابل «تمهید عام» در الگوی اسلامی یک رکن پیشینی و درونی نظام تأمین اجتماعی است که دولت را مکلف می‌کند پیش از شکل‌گیری فقر، بسترهای نابرابر ساز را از طریق رفع انحصار، اصلاح توزیع اولیه مالکیت و تضمین دسترسی برابر به آموزش، اشتغال و بازار از میان بردارد. بنابراین آنچه در ادبیات بانک جهانی «ابزار توسعه» تلقی می‌شود، در الگوی اسلامی «تکلیف ساختاری» و بخشی از هویت نظام تأمین اجتماعی است و هدف آن نه صرفاً ارتقای

کارایی اقتصادی بلکه پیش‌گیری ساختاری از فقر و تحقق کرامت اقتصادی برای همه آحاد جامعه است.

ب) لایه نخست: تمهید خاص (Targeted Enablement)

در نخستین سطح از حمایت هدف‌مند، الگوی اسلامی به جای تثبیت وضعیت نیازمندی، راهبردی فعال برای بازگشت به توانمندی اتخاذ می‌کند. لایه تمهید خاص متوجه افرادی است که با وجود فقر، دارای استعداد، توانایی یا شرایط بازتوانی‌اند. خدمات این لایه ترکیبی از حمایت‌های مالی و غیربیمه‌ای مانند آموزش‌های فنی، اعطای تسهیلات بدون بهره، اشتغال حمایتی و تسهیل در دسترسی به ابزار تولید است. همچنین دربرگیرنده اقدامات امدادی ناظر به توانمندسازی فوری، مشاوره‌های روانی، درمان‌های حمایتی و سایر مداخلات بحران‌زدا برای افراد آسیب‌دیده از فجایع یا شوک‌های اجتماعی و اقتصادی است. هدف آن است که فرد از وضعیت نیازمندی پایدار خارج شود و به نقطه‌ای برسد که بتواند وارد لایه‌های تدبیری گردد.

این لایه گرچه در برخی سیاست‌های بازار کار در کشورهای توسعه‌یافته ممکن است رد پای داشته باشد - مانند یارانه‌های آموزشی یا کارایی - اما به صورت مستقل و با جهت‌گیری اخلاقی و کرامت‌محور اسلامی، در هیچ یک از الگوهای جهانی به این شکل تعریف نشده است. وجه تمایز اصلی آن، نگاه تکلیفی و احیای کرامت انسان از مسیر توانمندسازی اقتصادی و اجتماعی است؛ برای مثال «تمهید خاص» گرچه در توجه به کرامت انسانی با مفهوم «کار شایسته» (Decent Work) در ILO اشتراکاتی دارد، اما از نظر ماهیت مداخله، هدف‌گذاری و گروه هدف تفاوتی بنیادی با آن دارد. کار شایسته در اسناد ILO ناظر به بهبود شرایط کار افراد شاغل است؛ یعنی ارتقای استانداردهای شغلی، امنیت کار، حقوق کار و ایمنی محیط کار با هدف بهبود کیفیت اشتغال موجود (International Labour Organization, 2010)؛ اما تمهید خاص در الگوی اسلامی مجموعه‌ای از مداخلات

الگوی چندلایه تأمین اجتماعی در اسلام با تأکید بر مفهوم عام امنیت‌بخشی در تأمین نیازهای معیشتی

حمایتی موقت و هدف‌مند است - مانند آموزش‌های مهارتی، تسهیلات بدون بهره، اشتغال‌حمایتی و خدمات بازتوانی - که نه برای ارتقای شغل موجود بلکه برای انتقال افراد فقیر، ناتوان یا آسیب‌خورده به موقعیت فعالیت اقتصادی مستقل و برخورداری مبتنی بر مالکیت طراحی شده است؛ بنابراین در حالی که کار شایسته بر اصلاح وضعیت شاغلان تمرکز دارد، تمهید خاص بر خروج افراد از وابستگی، بازیابی توان اقتصادی و فراهم کردن امکان ورود آنان به مسیر درآمدزایی پایدار مبتنی بر حق مالکیتی تأکید می‌کند؛ از این رو نمی‌توان آن را معادل یا تابع سیاست‌های ILO دانست؛ زیرا نقش و کارکرد آن در نظام تأمین اجتماعی ماهیتاً متفاوت است.

ج) لایه دوم: تضمین معیشت و کفالت پایدار

این لایه از ساختار چندلایه تأمین اجتماعی، ناظر به تأمین مستمر و پایدار نیازهای گروه‌هایی است که فاقد توانایی برای تأمین نیازهای خود از طریق درآمدزایی شخصی‌اند. در این سطح، اصل بر آن است که یا - به لحاظ نقش و جایگاه اجتماعی فرد - تأمین درآمد از سوی خود فرد مطلوب نیست یا اساساً - به دلیل ناتوانی جسمی یا روانی پایدار - ممکن نیست؛ بنابراین هدف اصلی این لایه تحقق سازوکار «کفالت پایدار» برای چنین گروه‌هایی است.

در منظومه فکری اسلام، این کفالت نه صرفاً امری امدادی یا موقت بلکه یک وظیفه اجتماعی دائمی تلقی می‌شود که در وهله نخست بر عهده نهادهای تکافل عمومی مانند خانواده، اقوام، خویشاوندان، همسایگان و جامعه مؤمنان قرار دارد و در صورت ضعف یا فقدان این نهادها، مسئولیت مستقیم آن متوجه حاکمیت اسلامی خواهد بود (حاج حسینی، ۱۳۸۸). سیاست‌های حاکمیتی در این سطح فراتر از کمک‌های مالی مستقیم بوده و معطوف به ایجاد زمینه‌های پایدار برای «کفالت اجتماعی» است؛ از جمله: تسهیل ازدواج برای زنان بی‌سرپرست؛ ایجاد ظرفیت‌های مردمی برای سرپرستی کودکان؛ تقویت شبکه خویشاوندی؛ حمایت از نهادهای تکافل مردمی و

خیریه‌ها. افراد مشمول این لایه در دو گروه اصلی طبقه‌بندی می‌شوند:

(۱) افرادی که بالإصله شأن تأمین معاش دارند، اما امکان عملیاتی آن را از دست داده‌اند: عمدتاً مردان بالغی که به دلیل ازکارافتادگی، کهولت، یا معلولیت پایدار امکان درآمدزایی ندارند. در قبال این گروه، کفالت پایدار از سوی شبکه تکافل اجتماعی یا دولت برقرار می‌شود.

(۲) افرادی که بالإصله شأن تأمین معاش ندارند: مانند کودکان و زنان بی‌سرپرست. راهبرد نخست در این زمینه برقراری کفالت پایدار از طریق سازوکارهایی مانند ازدواج یا پذیرش تکفل خانوادگی است. در صورت عدم امکان این راه‌کارها، دولت اسلامی موظف به طراحی سازوکارهای کفالت کرامت‌مند برای این افراد است.

تا زمان برقراری «کفالت پایدار» برای مشمولان این لایه، حمایت موقت از آنان با عنوان «کفالت موقت» برقرار خواهد بود. این حمایت می‌تواند شامل مستمری‌های معیشتی، خدمات امدادی فوری و سایر اشکال حمایت اضطراری باشد؛ اما در طراحی سیاست‌های بلندمدت، کفالت موقت جایگزین کفالت پایدار تلقی نمی‌شود و تنها به مثابه راه‌کار اضطراری در دوره‌گذار خواهد بود. در مقایسه با نظام‌های متعارف حمایتی همچون «تور ایمنی اجتماعی»، این لایه دارای تفاوت‌های بنیادین است. در نظام‌های بین‌المللی، حمایت‌های اجتماعی از افراد ناتوان عمدتاً با منطق مقابله با «فقر درآمدی» و از طریق پرداخت‌های نقدی هدف‌مند، مبتنی بر آزمون وسع و گاه با سازوکارهای مشروط (Conditional Cash Transfers) طراحی می‌شوند (نگین، ۱۳۸۴، ص ۷)؛ درحالی‌که در الگوی اسلامی «کفالت» ناظر به یک تعهد اجتماعی در تأمین نیازهای واقعی است که متکی بر ساختارهای انسانی و اخلاقی جامعه و نه صرفاً دولت است. در الگوهای متعارف، خانواده معمولاً صرفاً یک واحد مصرف در نظر گرفته می‌شود و محور حمایت، فرد مستقل تلقی می‌گردد؛ اما در الگوی اسلامی، خانواده و ساختارهای تکافل عمومی،

الگوی چندلایه تأمین اجتماعی در اسلام با تأکید بر مفهوم عام امنیت بخشی در تأمین نیازهای معیشتی

نخستین خط دفاعی در برابر فقر و ناتوانی محسوب می‌شوند و مسئولیت‌ها به صورت سلسله‌مراتبی از نهادهای نزدیک به دور توزیع می‌شود.

د) لایه سوم: تدبیر پایه (Basic Provident)

این لایه متناظر با هسته اصلی نظام‌های تأمین اجتماعی جهانی - یعنی پوشش ریسک‌های مرتبط با درآمد از طریق بیمه‌های اجتماعی - است. در الگوی اسلامی این بیمه‌ها و تدابیر مبتنی بر اصل مسئولیت‌پذیری فردی طراحی می‌شوند و پوشش ریسک‌ها متناسب با سطح درآمد فرد در دوران اشتغال، سابقه مشارکت و میزان تدبیر مالی او تنظیم می‌گردد. هرچند ساختار این لایه با نظام‌های بیمه اجتماعی در سایر کشورها مشابهت دارد، اما تمایز آن در جهت‌گیری ارزشی و رعایت اصول فقهی، همچون اجتناب از ربا، غرر و معاملات غیرمولد است که در طراحی نهادها و روابط مالی لحاظ می‌گردد. سازوکارها در این لایه می‌توانند به صورت اجباری نیز تعریف شوند تا در بلندمدت مانع از بروز فقر ساختاری در پیری، بیماری یا بیکاری گردند. غایت این لایه، فراهم‌سازی درآمد مکفی برای زیست با کرامت در دوران فقدان یا کاهش توان کاری است. دولت در این لایه نه تنها تنظیم‌گر و ناظر است، بلکه به عنوان یکی از منابع تأمین نیز ایفای نقش می‌کند تا همه شاغلان بتوانند متناسب با مشارکت خود، از سطح پایه‌ای حمایت معیشتی برخوردار شوند.

ه) لایه چهارم: تدبیر تکمیلی (Supplementary Provident)

این لایه بالاترین سطح از نظام چندلایه تأمین اجتماعی اسلامی و ناظر به افرادی است که ضمن برخورداری از درآمد پایدار و امنیت معیشتی نسبی، تمایل دارند سطح رفاه خود در آینده - به‌ویژه در دوران بازنشستگی یا کاهش توان کاری - را ارتقا دهند. محور اصلی در این لایه، اصل مسئولیت‌پذیری فردی در قبال آینده اقتصادی خود است؛ به گونه‌ای که افراد با تکیه بر توانمندی‌ها، تدبیر مالی و برنامه‌ریزی شخصی، از سازوکارهایی چون

پس‌انداز بلندمدت، سرمایه‌گذاری‌های مشروع یا بیمه‌های مکمل استفاده می‌کنند. در این سطح، تأمین مالی بر عهده فرد است و کارفرما می‌تواند به صورت داوطلبانه در این مسیر همراهی کند. دولت در این لایه نقشی در تأمین مالی یا مداخله مستقیم ندارد، بلکه صرفاً از طریق تنظیم مقررات و تضمین شفافیت و سلامت بازارهای مالی، ایفای نقش می‌کند.

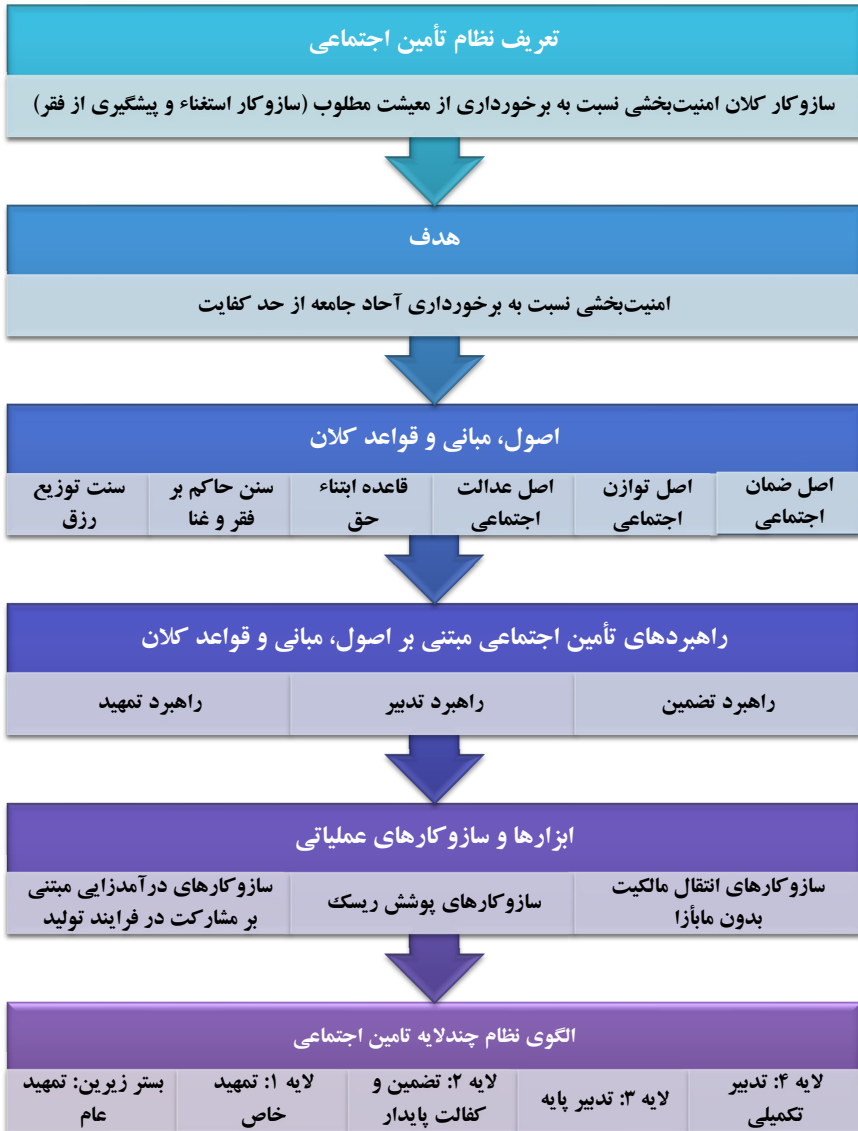
از منظر تطبیقی، این لایه با لایه سوم در الگوی چندلایه OECD و ILO قابل مقایسه است که تحت عنوان «مستمری‌های اختیاری» یا «بازنشستگی خصوصی» ارائه می‌شوند (Gillion et al, 2000, pp.464-478) / صالحی شهرابی، ۱۳۹۶، ص ۳۱-۳۴). با این حال تفاوت‌هایی بنیادین میان آنها وجود دارد؛ درحالی‌که نظام‌های متعارف جهانی این سطح را عمدتاً به مکانیزم‌های رقابتی و سودمحور بازار واگذار کرده‌اند، الگوی اسلامی تلاش دارد ضمن حفظ روح داوطلبانه و تقویت خوداتکایی فرد، از بازارزدگی افراطی، سوداگری نهادهای مالی و نابرابری در دسترسی به اطلاعات و فرصت‌ها پیش‌گیری کند.

۷. جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

فرایند استخراج الگوی پنج‌لایه‌ای از یک مسیر استدلالی مرحله به مرحله حاصل شده است. همان‌طور که مشاهده شد، در این مقاله تلاش شد ضمن در نظر گرفتن تقریر مختار از تأمین اجتماعی از منظر اسلام، هدف، اصول، مبانی و قواعد کلان این نظام احصا شده و متناسب با آن راهبردها و ابزارهای مد نظر در نظام تأمین اجتماعی ارائه شود. مشاهده شد که اصول مبانی و قواعد کلان این حوزه از طریق سه راهبرد کلان تمهید، تدبیر و تضمین، مراد و هدف نظام تأمین اجتماعی در اسلام را محقق می‌کنند. نهایتاً با کنار هم قرار دادن این راهبردها و ابزارها و تحلیل حدود مداخله و نوع نیاز مخاطبان، ساختار پنج‌لایه‌ای تأمین اجتماعی استخراج شد که در آن، تمهید

الگوی چندلایه تأمین اجتماعی در اسلام با تأکید بر مفهوم عام امنیت بخشی در تأمین نیازهای معیشتی

عام، تمهید خاص، تضمین و کفالت پایدار، تدبیر پایه و تدبیر تکمیلی، هر کدام جایگاه و کارکرد مشخصی پیدا می کنند.

شکل ۳: روند استخراج نظام چندلایه تأمین اجتماعی مبتنی بر آموزه های اسلام

منبع: یافته های پژوهش

الگوی اسلامی تأمین اجتماعی به جای آنکه بر یک منطق صرفاً عمودی و خطی متکی باشد، از ساختاری «تکاملی، بازتوان‌گر و کرامت‌محور» تبعیت می‌کند. حرکت در این نظام از پایین‌ترین سطح وابستگی (لایه تضمین) به سمت استغنا‌ی فردی و اجتماعی (تدبیر پایه و تکمیلی) سامان می‌یابد، مشروط بر اینکه تمهید عام به‌درستی ایفای نقش کند. در جدول زیر مقایسه‌ای میان الگوی اسلامی و الگوهای جهانی از نظر هر لایه انجام شده است:

جدول ۱: مقایسه الگوی نظام چندلایه تأمین اجتماعی اسلامی و متعارف

سطح	عنوان لایه	وضعیت مشمول	نوع حمایت	مسئول اصلی	مشابه جهانی
لایه صفر	تمهید عام	همه جامعه	بسترسازی اشتغال و تولید	دولت اسلامی	ندارد
لایه ۱	تمهید خاص	فقیر قابل توانمندسازی	حمایتی موقت توانمندساز + امداد بازتوان‌گر	نهادهای اجتماعی	بسیار محدود
لایه ۲	تضمین	ناتوان مطلق	حمایتی بلاعوض + امداد فوری بحران‌زدا	دولت + مردم	تور ایمنی ILO/ OECD
لایه ۳	تدبیر پایه	شاغل با درآمد متوسط	بیمه اجتماعی مشروع	فرد + کارفرما + دولت	لایه دوم ILO/ OECD
لایه ۴	تدبیر تکمیلی	شاغل با درآمد بالا	پس‌انداز و سرمایه‌گذاری مشروع	فرد (با امکان مشارکت اختیاری کارفرما)	لایه سوم OECD

منبع: یافته‌های پژوهش

این ساختار چندلایه در عین بهره‌گیری از تجارب بین‌المللی در پوشش ریسک و فقر، بر اساس منطق بومی‌سازی شده اسلامی طراحی شده است که نه تنها به کارایی اقتصادی بلکه به کرامت و عدالت نیز توجه دارد. در نتیجه هدف نهایی این الگو نه صرفاً مهار فقر بلکه شکوفایی تدریجی استعدادها

الگوی چندلایه تأمین اجتماعی در اسلام با تأکید بر مفهوم عام امنیت‌بخشی در تأمین نیازهای معیشتی

انسان و ارتقای سطح معیشتی وی تا استغنا و بی‌نیازی در بستر یک اقتصاد معنوی و عادلانه است.

پیشنهاد نویسندگان مقاله حاضر به سیاست‌گذاران به منظور شکل‌دهی به نظام چندلایه تأمین اجتماعی در ایران متناسب با سیاست‌های کلی تأمین اجتماعی آن است که ضمن در نظر داشتن رویکرد توأمان به پیش‌گیری و درمان فقر، زمینه برقراری لایه‌های پنج‌گانه مذکور را در سطح بازار کار، نظام حمایتی و نظام بازنشستگی برقرار کنند. در محور اول، پیش‌گیری ساختاری و بازتوانی (تمهید عام و تمهید خاص) با تقویت آموزش‌های مهارتی، حمایت از تعاونی‌ها و کسب‌وکارهای خرد، تسهیل دسترسی به سرمایه برای گروه‌های بسیار فقیر به عنوان راهکارهای پیشینی به کار گرفته شوند. در محور دوم، نظام حمایتی باید مبتنی بر یک «سامانه یک‌پارچه اطلاعاتی» طراحی شود تا هدف‌گذاری دقیق، اجتناب از همپوشانی و تفکیک روشن بین «کفالت موقت» و «کفالت پایدار» ممکن گردد و کفالت پایدار بر اساس سلسله‌مراتب حمایت تعریف شود. در محور سوم، پوشش پایه و بازنشستگی باید با رفع تبعیض‌های بین صندوق‌ها و ایجاد «کف اجتماعی پایه» تقویت شود.

حامی مالی

بنا به اظهار نویسنده مسؤل، این مقاله هیچ‌گونه حامی مالی ندارد..

سهم نویسندگان در پژوهش

تمام نویسندگان در طراحی، اجرا و نگارش مقاله مشارکت داشته‌اند و محتوای نهایی مقاله را تأیید می‌کنند.

تضاد منافع

نویسندگان تصریح می‌کنند که هیچ‌گونه تضاد منافی در ارتباط با این مقاله وجود ندارد.

منابع

اصغری، سیدمحمد (۱۳۹۰). مفهوم، مبانی و شاخص‌های اصلی عدالت اجتماعی از منظر انقلاب اسلامی. پایگاه اطلاع‌رسانی حضرت آیت‌الله خامنه‌ای (Khamenei.ir).

آل‌محمود، عبداللطیف (۱۴۱۴ق). التأمین الإجتماعی فی ضوء الشریعة الاسلامیة. ط ۱، بیروت: دار النفائس.

پایگاه اینترنتی مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی، مجموعه جامع الاحادیث، در: <https://hadith.inoor.ir>.

پایگاه اینترنتی کتابخانه مدرسه فقهت، در:

<https://lib.eshia.ir>.

پایگاه اینترنتی دانشنامه اسلامی، در:

<https://wiki.ahlolbait.com>.

تمیمی آمدی، عبدالواحد بن محمد (۱۴۱۰ق). غررالحکم و دررالکلم. تحقیق/تصحیح سیدمهدی رجایی، چ ۲، قم: دارالکتاب الاسلامی.

حاج حسینی، حسن (۱۳۸۸). درآمدی بر مبانی تکافل و تأمین اجتماعی در اسلام. دوفصلنامه معرفت اقتصاد اسلامی، (۱۳۹)، ۵۵-۶۸.

حسینی، سیدرضا (۱۳۹۵). الگوهای تأمین اجتماعی از دیدگاه اسلام و غرب. چ ۲، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.

رضایی دوانی، مجید، و رضایی، مرتضی (۱۴۰۰). اصول بیمه اسلامی. تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت).

شوقی الفنجری، محمد (۱۴۳۱ق). الإسلام و التوازن الاقتصادي بین الأفراد و الدول. القاهرة: وزارة الأوقاف.

صالحی شهبابی، مهران (۱۳۹۶). بررسی ساختار تأمین اجتماعی کشورهای جهان (با تأکید بر کشورهای منتخب). تهران: مؤسسه عالی پژوهش تأمین اجتماعی، شماره مسلسل: ۹۶ (۱۷) ML۰۶DF، تاریخ انتشار گزارش: ۱۳۹۶/۰۵/۳۱.

صدر، سید محمدباقر (۱۳۹۳). اقتصاد ما. ج ۱، ترجمه سیدمهدی برهانی، چ ۱، قم: پژوهشگاه علمی- تخصصی شهید صدر.

صدر، سید محمدباقر (۱۳۹۳). اقتصاد ما. ج ۲، ترجمه سیدابوالقاسم حسینی (زرفا)، چ ۱، قم: پژوهشگاه علمی- تخصصی شهید صدر.

صدر، سید محمدباقر، (۱۳۹۴). اسلام راهبر زندگی، مکتب اسلام، رسالت ما. ترجمه مهدی زندیه، چ ۲، قم: پژوهشگاه علمی تخصصی شهید صدر (انتشارات دارالصدر).

طباطبایی، محمدحسین (۱۳۷۴). ترجمه تفسیر المیزان. چ ۵، قم: دفتر انتشارات اسلامی (وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم).

الگوی چندلایه تأمین اجتماعی در اسلام با تأکید بر مفهوم عام امنیت بخشی در تأمین نیازهای معیشتی

عبداللهی پور، مهدی، نقیب، سیدمحمد، غضنفری، علی، و زهراب، علی (۱۴۰۰). مفهوم‌شناسی نظام قرآن بنیان تأمین اجتماعی با تأکید بر مفهوم حیات طیبه. دوفصلنامه آموزه‌های قرآنی، ۱۸ (۳۴)، ۵۳ - ۸۰.

عیوضلو، حسین (۱۳۸۹). مروری بر معیارهای عدالت اجتماعی و اقتصادی در تطبیق با چارچوب شریعت اسلام. دوفصلنامه علمی - تخصصی مطالعات اقتصاد اسلامی، ۲ (۲)، ۵ - ۲۶.

غنوی، امیر (۱۳۸۳). عدالت اجتماعی از دیدگاه اسلام. فصلنامه انتظار، (۱۳)، ۹۳ - ۱۳۰. کاظمی نجف‌آبادی، مصطفی، و حسینی، سیدرضا (۱۴۰۲). الگوی تکافل اجتماعی در اسلام. چ ۱، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه. کتابخانه احادیث شیعه، در:

<https://www.hadithlib.com>.

کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷ق). الکافی. تهران: دارالکتب الاسلامیه. المتقی الهندی، علاءالدین علی بن حسام‌الدین (بی‌تا). کنز العمال فی سنن الاقوال و الافعال. بیروت: مؤسسة الرسالة.

المجلسی، محمدباقر بن محمدتقی (۱۴۰۳ق). بحار الأنوار. ط ۲، بیروت: مؤسسة الوفاء. مطهری، مرتضی (۱۳۸۴). بیست گفتار. چ ۲۰، تهران: انتشارات صدرا.

نگین، وحیده (۱۳۸۴). مبانی طراحی تور ایمنی اجتماعی. فصلنامه تأمین اجتماعی، (۲۱)، ۷ - ۳۵.

نوری، حسین بن محمدتقی (۱۴۰۸ق). مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل. بیروت: مؤسسة آل‌البيت.

یوسفی، احمدعلی (۱۳۸۷). اهداف اقتصادی حکومت اسلامی. فصلنامه حکومت اسلامی، (۱۳)، ۳۱ - ۶۶.

Durlauf, Steven N. & Blume, Lawrence E. (2008). *The New Palgrave Dictionary of Economics*. Vol.7, New York: Palgrave Macmillan, 2nd ed.

Gillion, C.; Turner, J.; Bailey, C. & Latulippe, D. (2000). *Social Security Pension: Development and Reform*. Geneva: International Labor Office.

Wang, Peijie, Zhang, Miao, Shand, Rory, & E. Howell, Kerry (2014). Retirement, Pension Systems and Models of Pension Systems. *Economics Working*, Paper No.1402.

World Bank (2000). *World Development Report 2000/2001: Attacking poverty*. Oxford University Press International Labour Organization. 2010. Toolkit for Mainstreaming Employment and Decent Work, Geneva: ILO.